

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

4η & 5η Θεματική Ενότητα

Ο άνθρωπος ανάμεσα στους ανθρώπους - η ηθική αρετή

Ο άνθρωπος μέσα στην πόλη - η πολιτική αρετή

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλολόγος

© Copyright, 2019, Δρ Ιωάννης – Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλολόγος, Μουσικό
Σχολείο Χανίων <https://akisambelas.wordpress.com>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Διδακτική Ενότητα 12η - Η ηθική αρετή.....	5
Ερμηνευτικά σχόλια.....	5
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια Β1, 1-4, 1103a14 - b2 Β1, 1-4, 1103a14 - b2	17
Ασκήσεις.....	18
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	21
Διδακτική Ενότητα 13η - Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη	23
Ερμηνευτικά σχόλια.....	23
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 1.5-8, 1103b-25	34
Ασκήσεις.....	35
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	39
Διδακτική ενότητα 14η - Ηθική αρετή και μεσότητα	41
Ερμηνευτικά σχόλια.....	41
Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.4-8, 1106a26- b7	47
Ασκήσεις.....	48
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	51
Διδακτική Ενότητα 15η - Ορισμός της αρετής.....	53
Ερμηνευτικά σχόλια.....	53
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.10-13-16 1106b18-28, 1106b36-1107a6.....	67
Ασκήσεις.....	67

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	70
Διδακτική Ενότητα 16η - Η πόλις.....	73
Ερμηνευτικά σχόλια	73
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.1·8, 1252a1-7· b27-32.	82
Ασκήσεις.....	82
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	84
Διδακτική Ενότητα 17η - Ο άνθρωπος ζῶον πολιτικὸν	87
Ερμηνευτικά σχόλια	87
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης Πολιτικά, Α 1.10-11, 1253a7-18.....	90
Ασκήσεις.....	90
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	91
Διδακτική ενότητα 18η - Η αρχή της πλειοψηφίας	93
Ερμηνευτικά σχόλια	93
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ 6.3-4, 1281a39-b10	96
Ασκήσεις.....	96
Αριστοτέλης, Πολιτικά , 1287a 32-36	97
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	98
Διδακτική Ενότητα 19η - Το πολίτευμα της δημοκρατίας	99
Ερμηνευτικά σχόλια	99
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 4.2-3, 1291b30-39	101
Ασκήσεις.....	101
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	103
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	105

Διδακτική Ενότητα 12η - Η ηθική αρετή

Ερμηνευτικά σχόλια

Κατά τον Αριστοτέλη η **εὐδαιμονία**, σύμφωνα με τον ορισμό στο τέλος του Α΄ βιβλίου των Ηθικών Νικομαχείων, είναι **ἐνέργεια ψυχῆς τις κατ' ἀρετὴν τελείαν**, δηλαδή η ευδαιμονία δημιουργείται, εφόσον τίθεται σε ενέργεια η δυναμικότητα της ψυχῆς και κατορθώνει να αποδίδει ο άνθρωπος κάθε τι που είναι προορισμένος να αποδώσει¹. Εφόσον, όμως, η ευδαιμονία είναι μια δραστηριότητα (ενέργεια) σύμφωνη προς την αρετή, ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αναλύσει τον χαρακτήρα της αρετής². Στην πραγματικότητα τα **Ἠθικά Νικομάχεια** είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότερη διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού θέματος (μέχρι το τέλος του βιβλίου 6).

Οι βασικοί συλλογισμοί της ενότητας

Α΄ Συλλογισμός

- **1^η προκείμενη:** ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται (Η ηθική αρετή δημιουργείται παρά μόνο με τον εθισμό.)

προς ενίσχυση: Η ετυμολογική συγγένεια μεταξύ ἦθους και ἔθους

- **2^η προκείμενη:** Οὐδὲν τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται (Όλα τα πράγματα που είναι φτιαγμένα απ' τη φύση έχουν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς που δεν αλλάζει σε καμιά περίπτωση ακόμα κι έντονου εθισμού.)

προς ενίσχυση: Παραδείγματα – επαγωγική διαδικασία

- **Συμπέρασμα:** οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται / Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταὶ

Η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.

---

¹ Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994, σ. 306

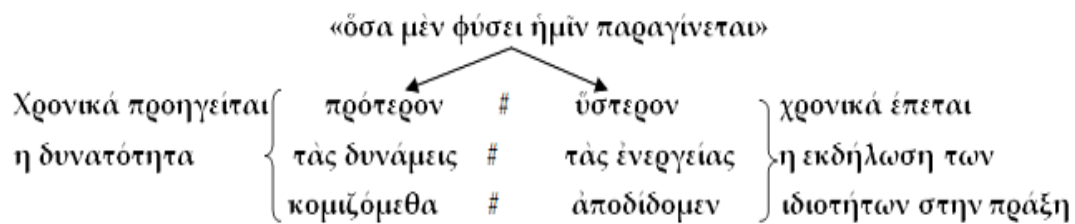
² Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 272

Β' Συλλογισμός

Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα για την άποψή του ότι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται ("Ἐτι: Με τη συγκεκριμένη λέξη ο Αριστοτέλης εδώ δηλώνει ότι εισάγει ένα καινούργιο επιχείρημα.):

- **1η προκείμενη:**

Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως: π.χ. τις αισθήσεις. Στην περίπτωση αυτών των πραγμάτων διαπιστώνουμε ότι αυτά αρχικά υφίστανται ως δυνάμεις, δυνατότητες και αργότερα εκδηλώνονται ως ενέργειες.

Αντίθετα μὲν ... δὲ

- **2^η προκείμενη:**

Οι αρετές υφίστανται, αφού προηγηθούν οι αντίστοιχες ενέργειες, δηλαδή η εφαρμογή τους στην πράξη όπως π.χ. οι τέχνες.

- **Συμπέρασμα:**

Επομένως, οι αρετές δεν ανήκουν σ' όσα ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως³.

---

³ Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή* για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ, σ. 134

διττής: Η «**διαίρεσις**» της ψυχής κατά Αριστοτέλη καταλήγει να είναι τριμερής:

1. το καθαρά **ἄλογον** μέρος της ψυχής (περιλαμβάνει βιολογικές λειτουργίες, καθώς και συναισθήματα, ορμές, τάσεις, διαθέσεις κ.ά.)
2. το καθαρά **λόγον ἔχον** μέρος της ψυχής (περιλαμβάνει νοητικές λειτουργίες, όπως η γνώση, η κρίση, η φαντασία κ.ά.)
3. το **ἐνδιάμεσον (ἄλογον πλὴν μετέχον λόγου)** μέρος που μετέχει και στα δύο μέρη

Η διαίρεση των αρετών είναι διττή, αφού αυτές ανταποκρίνονται στο 2ο και στο 3ο μέρος της ψυχής.

δὴ: Ανακεφαλαίωση για να προχωρήσει τη νέα του σκέψη.

Η διάκριση των αρετών κατά Αριστοτέλη
--

διανοητικῆς - ἠθικῆς: Οι αρετές κατά τον Αριστοτέλη διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

- α) στις αρετές **του καθαυτού ἔλλογου στοιχείου** (οι αρετές του νου)
- β) στις αρετές του **ενδιάμεσου στοιχείου**, (οι αρετές του χαρακτήρα)
  - **διανοητικαὶ ἀρεταί:** οι λειτουργίες και ικανότητες της διανοίας, του ανθρώπινου μυαλού. Αποβλέπουν στην αλήθεια. Παραδείγματα διανοητικών αρετών που αναφέρει ο Αριστοτέλης: **σοφία, σύνεσις, φρόνησις**. Η **σοφία** δηλώνει την απόκτηση ολοκληρωμένης γνώσης επιστημονικής ή τεχνικής. Η **σύνεσις** είναι η κριτική δύναμη, η δυνατότητα αξιολόγησης, αποτίμησης, σύγκρισης. Η **φρόνησις** είναι η ικανότητα λήψης αποφάσεων σε ζητήματα της καθημερινής ζωής και επιλογής της μίας ή της άλλης πράξης. Κυρίως με τη φρόνηση το λογικό μέρος της ψυχής καθοδηγεί το μετέχον λόγου μέρος της, δηλαδή τις επιθυμίες, τις ορμές και τον τρόπο εκδήλωσης των συναισθημάτων (Φάκελος Υλικού, σ. 117).

- **ήθικαί ἀρεταί:** οι λειτουργίες και ικανότητες της συναισθηματικής νοημοσύνης, της δυνατότητας του ανθρώπου να κατανοεί και να ρυθμίζει με σταθερό τρόπο τις συναισθηματικές του εκδηλώσεις, τη συμπεριφορά του στο πλαίσιο των σχέσεων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία. Οι ηθικές αρετές λειτουργούν για το καλό του φορέα τους και της κοινωνίας. Αποβλέπουν στην ευτυχία, ατομική και συλλογική. Αντίθετές τους είναι οι κακίες. Παραδείγματα ηθικών αρετών που αναφέρει ο Αριστοτέλης: **ἀνδρεία, πραότης, σωφροσύνη, ἐλευθεριότης, μεγαλοψυχία** κ.ά (Φάκελος Υλικού σ. 117).

- **ή διανοητική... ἐκ διδασκαλίας...ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου:** Το ζήτημα του κατά πόσο είναι διδακτή η «αρετή» έχει ήδη απασχολήσει την ελληνική διανόηση. Η θέση του Αριστοτέλη είναι ότι οι διανοητικές αρετές που αναφέρονται στο ἔλλογο μέρος της ψυχής, προϋποθέτουν τη διδασκαλία σε πρώτη φάση, που συνεπάγεται:
  1. **χρόνο** για να πραγματοποιηθεί η διδασκαλία
  2. **πείρα** που αποκτά ο διδασκόμενος, άρα και πάλι χρόνο.Επομένως, υπεύθυνος για την απόκτηση της διανοητικής αρετής είναι ο δάσκαλος που τη διδάσκει, ώστε ο μαθητής να γίνει φορέας γνώσεων δηλ. «σοφός»⁴.

- **ή δ' ήθική ἐξ ἔθους περιγίνεται:** Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα του ἔθους, του εθισμού και της συνήθειας τον ανθρώπου, που με την επανάληψη ενός ορισμένου τρόπου συμπεριφοράς αποκτά την ανάλογη αρετή. Βέβαια, η επανάληψη του ἔθους που διαπλάσσει το ήθος, δεν πρέπει να νοηθεί εδώ μηχανικά. Υπάρχει μέσα μας η ικανότητα να αποκτήσουμε τις αρετές, αλλά αυτή η ικανότητα πρέπει να αναπτυχθεί με την πρακτική **διὰ τοῦ ἔθους**⁵. Ο Αριστοτέλης διακρίνει το **ἔθος** (τις διαμορφωμένες κοινωνικές συμπεριφορές και πρακτικές ενός ανθρώπου)

---

⁴ Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., ό.π., σ. 126

⁵ Ross W.D., ό.π., σ. 273

από την **φύσιν** (τις δεδομένες βιολογικές/φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου είδους).

Αποτέλεσμα της αριστοτελικής αντίληψης περί ηθικής αρετής είναι να προϋποτίθεται σε απόλυτο βαθμό η θέληση του ατόμου να «εθισθεί» σιγά σιγά (πάλι επομένως σε μια όχι μικρή διάρκεια χρόνου) σ' έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς. Το βάρος στην περίπτωση της ηθικής αρετής πέφτει όχι στον δάσκαλο, αλλά στον «ασκούμενο», αφού στην περίπτωση αυτή το παν εξαρτάται από την **προαίρεσιν** την προσωπική δηλαδή επιλογή του ατόμου, ενώ επιπλέον είναι θέμα συνεχούς άσκησης. Η ηθική επομένως κατά τον Αριστοτέλη μετακινείται από τον θεωρητικό λόγο στην πράξη, αφού «**ἀγαθός**» (φορέας της αρετής) γίνεται όποιος έχει: 1) θέληση, 2) επιμονή για άσκηση⁶.

Η φιλοσοφική σημασία της αριστοτελικής θέσης - Η διαφοροποίησή της

▪ **Η αρετή είναι ζήτημα μόνο γνώσης;**

Ο Αριστοτέλης δεν λησμονούσε τη βασική **σωκρατική θέση** ότι η αρετή είναι γνώση (οὐδείς ἐκών κακός), αλλά δεν μπορούσε να τη δεχτεί όπως είχε διατυπωθεί. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι στην ηθική δεν μπορούμε να ξεκινούμε, όπως έκανε ο Πλάτων, από τη γενική παράσταση της Ιδέας του Αγαθού. Για τον Αριστοτέλη η αγαθότητα, η ηθικότητα, η αρετή γεννιούνται από την **αλληλεπίδραση του διανοητικού και του ηθικού στοιχείου**⁷. Είναι βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη ότι το ήθος (ο χαρακτήρας) εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από το έθος (εθισμός, συνήθεια) αποκλείοντας τη «φύση» που δεν εξαρτάται από εμάς, ενώ θεωρεί ότι η διδαχή (ο λόγος) δεν φέρνει αποτέλεσμα σε όλους. Προς το τέλος των Ηθικών Νικομαχείων (Κ 9. 1179b 20 εξ.) μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί **ἥθος εὐγενές καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, θυμάται τις διάφορες

⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 126

⁷ Düring I., *Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σσ. 209-10

απόψεις που διατυπώθηκαν για το πώς γίνονται ενάρετοι οι άνθρωποι, για να καταλήξει στο τέλος να αποκλείσει και τη φύση, και τη διδασχή και να τονίσει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἥθεσι δηλαδή με σύστημα και με υπομονή. Πάντως, μια τέτοια αντίληψη συναντάται και στον Πλάτωνα: ἐμφύεται πᾶσι... τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος (Νόμοι 792e 1-2), που σημαίνει ὁ ἄνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του⁸.

▪ **Η σχέση της αρετής με τη «φύση».**

οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται: Απόρριψη της αριστοκρατικής διδασκαλίας ὅτι η αρετή είναι αποκλειστικά δῶρο της φύσης. (Στον Όμηρο εκφράζεται η αντίληψη ὅτι η ικανότητα ενός ανθρώπου οφείλεται και στη μάθηση, αλλά κυρίως στη δωρεά κάποιας θεότητας. Στον Πίνδαρο έχουμε τον χαρακτηρισμό ὅτι τὸ δὲ φυὰ κράτιστον ἅπαν, δηλαδή ὅτι πάνω απ' ὅλα βρίσκονται τα χαρίσματα που ἔχει δωρίσει η φύση στον ἄνθρωπο.) Επίσης, στον Πλάτωνα η φύση παίζει καθοριστικό ρόλο στην εκλογή του ἀριστοῦ βίου. Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία αξιόλογος είναι μόνο ο ἄνθρωπος που ἔχει φυάν, δεν ἔχει πια την ἔγκριση του Αριστοτέλη⁹. [Πάντως, και για τον τελευταίο ο στόχος της ὑψιστης μορφῆς της ευδαιμονίας για τον απλό ἄνθρωπο ἢ τον δούλο είναι ανέφικτος, για τον δούλο το ἀριστο είναι να αποτελεί ἕνα ζωντανό εργαλείο. Από αυτή την ἄποψη η ἠθική του Αριστοτέλη είναι κατά βάση αριστοκρατική ἠθική¹⁰.]

ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε: Αποτελούσε συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να ετυμολογήσουν, να βρουν την αληθινή σημασία των λέξεων. Βέβαια δεν απέφευγαν τα λάθη στις ετυμολογικές τους προσπάθειες, αποτέλεσμα της ἄγνοιας των νόμων που διέπουν τη λειτουργία της γλώσσας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ετυμολογικός συσχετισμός είναι σωστός. Αυτές οι ετυμολογικές προσπάθειες φανερώνουν την επιθυμία για ανακάλυψη της

⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 124

⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ὁ.π., σσ. 124-5

¹⁰ Ross W.D., ὁ.π., σσ. 341-3, Düring I., ὁ.π., σ. 208

πραγματικής σημασίας των λέξεων. Λανθασμένες ερμηνείες, όμως, συμπαρέσυραν σε λανθασμένους συλλογισμούς, αφού ο Αριστοτέλης έδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, που αποτελούσε και καθοριστικό κριτήριο στη διαμόρφωση των συλλογισμών και στην εξαγωγή των συμπερασμάτων. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα λέγεσθαι = εἶναι¹¹ δηλαδή μεταξύ γλώσσας και ουσίας.

Οἶον ὁ λίθος: Ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται μόνο σε θεωρητική στήριξη των σκέψεων του, αλλά καταφεύγει και σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε ότι κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας αφετηρία για τη σκέψη στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι γι' αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μία θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας. Αφού λοιπόν πρώτος, στην πραγματικότητα, ο Αριστοτέλης εισήγαγε την εμπειρική μέθοδο στις φυσικές επιστήμες, δεν αισθάνθηκε ύστερα κανένα δισταγμό να μεταφέρει τις εμπειρικές παρατηρήσεις του και στον χώρο της πιο καθαρής φιλοσοφικής=θεωρητικής σκέψης¹².

λίθος φύσει κάτω φερόμενος: Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η φυσική κίνηση των σωμάτων στον επίγειο και υποσελήνιο χώρο είναι πάντοτε ευθύγραμμη και συνδέεται με το βάρος τους: τα φύσει βαριά σώματα κινούνται προς το κέντρο του σύμπαντος ενώ τα φύσει ελαφριά προς την περιφέρειά του. Φύσει βαριά είναι εκείνα τα σώματα στη σύσταση των οποίων επικρατεί ένα από τα βαριά στοιχεία (η γη και το νερό), ενώ ελαφριά εκείνα τα σώματα όπου επικρατεί ελαφρό στοιχείο (ο αέρας και η φωτιά) (Φάκελος Υλικού σ. 117).

---

¹¹ Λυπουρλής- Μωραΐτου, ό.π., σ. 127

¹² Λυπουρλής Δ., *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια, Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια*, Εκδόσεις Ζήτηρος σ. 305

ἄνω κάτω: Έμφαση (με τη χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων επιρρημάτων) στην αξεπέραστη απόσταση που χωρίζει την φύση και την αλλαγή συνήθειας.

μυριάκις: Το ποσοτικό επίρρημα τονίζει τη μεγάλη προσπάθεια ή μάλλον το αδύνατο του εθισμού στα φυσικά φαινόμενα.

Οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων: Επαγωγικά λειτουργώντας ο Αριστοτέλης γενικεύει τα λεγόμενά του. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η συσσώρευση αρνήσεων, που τονίζει την αδυναμία αλλαγής της φυσικής συνήθειας.

οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν: Οι αρετές στον άνθρωπο δεν είναι ούτε φυσικές (φύσει) ούτε αφύσικες (παρὰ φύσιν). Σύμφωνα με τη φύση ή οφειλόμενο σε αυτήν είναι ό,τι γίνεται πάντα (ή σχεδόν πάντα) με τον ίδιο τρόπο και αφορά μια μεγάλη ομάδα ομοειδών όντων ή φαινομένων. Γι' αυτό και το παρὰ φύσιν προϋποθέτει συχνά τον εξαναγκασμό, τη βία ή την ανθρώπινη απόπειρα να αναιρεθεί η φυσική τάξη (Φάκελος Υλικού σ. 117).

Ο εθισμός μολονότι δεν υπάρχει στη φύση, δεν είναι κάτι ενάντιο σ' αυτή, αλλά ουσιαστικά τη συμπληρώνει και την υπηρετεί, αφού μας δίνει τη δυνατότητα να αναπτύξουμε τις προδιαθέσεις μας σ' ενέργειες. Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή.

Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση

της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ἐνεργεία» οι οποίες αναφέρονται στη συνέχεια¹³.

τελειούμενοις: Η ηθική του Αριστοτέλη εναρμονίζεται πλήρως με τη φιλοσοφία του για το τέλος. Για τον Αριστοτέλη τέλος σημαίνει ότι όλα τείνουν στην τελειώσή τους: το τέλος συμπεριλαμβάνει και τη διαδικασία μέσα απ' την οποία φτάνει και την τέλεια μορφή του. Όλα αναπτύσσονται τείνοντας σ' ένα σημείο κορύφωσης: ἀρετὴ τελειώσις τις τότε γὰρ ὅτι μάλιστα κατὰ φύσιν (Φυσ. Η 3, 246α 13)¹⁴. Η ηθική του είναι σαφώς τελολογική. Η ηθικότητα ἐγκείται σε ορισμένες πράξεις που γίνονται, όχι επειδή είναι ορθές καθαυτές, αλλά επειδή θα μας φέρουν πιο κοντά στο ανθρώπινο αγαθό¹⁵.

τὰς δυνάμεις πρότερον - τὰς ἐνεργείας ὕστερον: Όπως επισημαίνεται και στο σχολικό βιβλίο είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη η διάκριση - συχνά αντιθετική - των εννοιών δύναμη και ἐνέργεια. Κατά τον Αριστοτέλη, όταν η ύλη βρίσκεται στην αρχή σε μια κατάσταση απλής δυνατότητας, τότε αποτελεί **δυνάμει ὄν**: όταν η ύλη αποδώσει εκείνο που μπορεί να αποδώσει γίνεται **ἐνεργεία ὄν**. Η μετάβαση της άμορφης ύλης από την περιοχή της δυνατότητας στην περιοχή της πραγματικότητας, στην οποία εντάσσεται χάρη στη συγκεκριμένη μορφή που της δόθηκε, σύμφωνα με τον σκοπό του δημιουργού της, ονομάζεται ἐντελέχεια¹⁶. Εδώ, όμως, σε συνδυασμό με τα χρονικά επιρρήματα (πρότερον-ὑστερον) είναι φανερό ότι

---

¹³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=128

¹⁴ Düring I., ό.π., σ. 207

¹⁵ Ross W.D., ό.π., σ. 266

¹⁶ Πελεγρίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, σ. 31-2

οι **δυνάμεις** έχουν χρονική μόνο προτεραιότητα έναντι των **ένεργειών**¹⁷. Τέλος, τα συγκεκριμένα επιρρήματα δηλώνουν την εξέλιξη, την ανάπτυξη των ιδιοτήτων στον άνθρωπο.

Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ένεργειας» έναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα:

1. Η «ένεργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν.
2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ενεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ενέργειας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ενέργεια και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ενέργεια είναι ο σκοπός (οἷ ἔνεκα) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η ένεργεια και όχι αντίστροφα. Άρα η ενέργεια έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης.
3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον, αλλά και σε μη ον. Η ενέργεια όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον¹⁸.

ὄπερ.. :: Επαλήθευση της αριστοτελικής άποψης.

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: Αξιοσημείωτη στην παραβολική αυτή πρόταση η παρουσία του συνδέσμου **καὶ**, καθώς και του επιθέτου **τῶν ἄλλων**, εφόσον οι αρετές δεν περιλαμβάνονται στις τέχνες, η οποία ερμηνεύεται ως εξής:

- η διαδικασία απόκτησης των ηθικών αρετών είναι παρόμοια μ' εκείνη της απόκτησης των τεχνῶν, κάτι που οδηγεί σε συνωνυμία των ρημάτων **λαμβάνομεν** (για τις αρετές) και **μανθάνομεν** (για τις τέχνες) και κατ' επέκταση σ' έναν ψυχολογικό ταυτισμό των αντικειμένων τους: το αντικείμενο του πρώτου ρήματος είναι απλώς μέρος απ' το αντικείμενο του δεύτερου ρήματος.

---

¹⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 130

¹⁸ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=129

- τα έργα του Αριστοτέλη αποτελούν προσωπικές σημειώσεις, που έχουν σε πολύ μεγάλο βαθμό, χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου¹⁹.

λαμβάνομεν...μανθάνομεν....γίνονται....γινόμεθα: Η εναλλαγή του προσώπου γίνεται περισσότερο αυθόρμητα παρά λογικά. Χρησιμοποιεί γ' πρόσωπο αναφερόμενος στις τέχνες, διότι δεν ήταν στις προθέσεις του Αριστοτέλη να γίνει οικοδόμος ποτέ. Αντίθετα, χρησιμοποιεί α' πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές διότι περιλαμβάνει και τον εαυτό του μέσα. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου.

οἷον οἰκοδομοῦντες...κιθαρισταί: Επιστρατεύεται και πάλι το παράδειγμα για να ισχυροποιηθούν τα λεγόμενα, ενώ την ίδια άποψη εκφράζει κι ο Πλάτωνας στους **Νόμους**. Πβ. Σχόλιο σχολικού βιβλίου.

τὰ δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα: Ο ισχυρισμός του Αριστοτέλη ότι γινόμαστε αγαθοί, πράττοντας αγαθά έργα, **εμπεριέχει ένα παράδοξο:** πώς μπορούμε να πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε οι ίδιοι αγαθοί; Γι' αυτό αναλαμβάνει ο φιλόσοφος κατόπιν να εξηγήσει τη διαφορά ανάμεσα α) στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και β) σε αυτές που απορρέουν από τον ενάρετο χαρακτήρα.

Δεν θα πούμε ποτέ ότι ένας άνθρωπος είναι ενάρετος ή ενεργεί ενάρετα, παρά μόνο αν ενεργεί

(1) γνωρίζοντας τι πράττει, να έχει δηλαδή συνείδηση της πράξης του (**εἰδώς**) και όχι τυχαία

(2) επιλέγοντας την πράξη χάριν της ίδιας της πράξης, να έχει δηλαδή την ανάλογη προαίρεση (**προαιρούμενος**) ύστερα από ώριμη εκλογή του στόχου του

(3) ακολουθώντας μια σταθερή ψυχική διάθεση, να έχει δηλαδή σιγουριά και σταθερότητα στην πραγματοποίησή της (**βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως**).

---

¹⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 131

Επομένως, **το παράδοξο αναιρείται**. Οι πράξεις που προσδίδουν αρετή, εξωτερικά μόνο μοιάζουν με τις πράξεις που γεννά η αρετή, και όχι στον εσωτερικό τους χαρακτήρα²⁰. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές²¹.

τὰ δίκαια... τὰ σώφρονα...τὰ ἀνδρεῖα: Τα σύστοιχα αντικείμενα δείχνουν ότι οι όμοιες πράξεις οδηγούν στη διαμόρφωση ίδιων χαρακτήρων.

Στο κείμενο συνολικά παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό (ρήματα-ουσιαστικά), σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος (αναφορική λειτουργία της γλώσσας, κυριολεξία). Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Υπάρχουν λογική αλληλουχία Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Όπου υπάρχουν προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην επιχειρηματολογία:

[π.χ. η συσσώρευση αρνήσεων (1η παράγραφος), που τονίζει την αδυναμία αλλαγής της φυσικής συνήθειας, σχήμα άρση-θέση, σχήμα από κοινού (2η παράγραφος): «**οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαριστὰι (γίνονται)**» «**τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεῖα (πράττοντες)**

²⁰ Ross W.D., ό.π., σσ. 274-5, Ιγνατιάδης Γ.Μ., «Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια» σε Φιλολόγο, τ. 19 -20, Μάρτιος 1980, σ. 28

²¹ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=129#3

άνδρεῖοι (γινόμεθα)», Πολυσύνδετο σχήμα: «τὰ μὲν δίκαια ..., τὰ δὲ σώφρονα ..., τὰ δ' ἀνδρεῖα ...»]

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια Β1, 1-4, 1103a14 - b2

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσῆς, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖη. Οὕτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
  - α) Η διανοητική αρετή είναι αποτέλεσμα κυρίως της διδασκαλίας.
  - β) Ο Αριστοτέλης συσχετίζει γλωσσικά τη λέξη έθος με τη λέξη ηθική.
  - γ) Κατά τον Αριστοτέλη η ηθική ολοκλήρωση του ανθρώπου επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας του έθους
  - δ) Για να δούμε με τα μάτια μας, η φύση μας εξασφαλίζει πρώτα την αντίστοιχη δυνατότητα.
  - ε) Ο τρόπος απόκτησης μίας τέχνης είναι τελείως διαφορετικός από τον τρόπο απόκτησης μία αρετής.
2. Ποια είδη αρετής διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποιο μέρος της ψυχής ανήκει κάθε είδος και από ποιους παράγοντες εξαρτάται η ανάπτυξή του καθενός;
3. Ποια είναι η σχέση της πράξεως – ενεργείας με τις ιδιότητες που έχουμε φύσει και με την ηθική αρετή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη;
4. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να τεκμηριώσει τις θέσεις του;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποια σχέση έχουν με τις ηθικές αρετές η φύση και το έθος; Να δώσετε το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων.
2. Να επισημάνετε στο κείμενο τις λέξεις που εκφράζουν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και να δώσετε το εννοιολογικό τους περιεχόμενο.
3. Ο λόγος του φιλοσόφου εδώ είναι δομημένος με τη βοήθεια των μεθόδων της αντίθεσης και της αναλογίας. Αφού επισημάνετε σε ποια

σημεία χρησιμοποιείται η κάθε μέθοδος, να δείξετε ποια στοιχεία της επιχειρηματολογίας αντιτίθενται και ποια παρουσιάζονται αναλογικά.

4. Να γράψετε ένα παράδειγμα από την καθημερινή εμπειρία σας, όπου να φαίνεται η διάκριση και ο ρόλος των εννοιών δύναμη – ενέργεια σε συνδυασμό με τις χρονικές βαθμίδες του προτερόχρονου και του υστερόχρονου.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τις ετυμολογικά συγγενείς τους λέξεις που βρίσκονται στη στήλη Β. Δύο λέξεις της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
περιγίνομαι	άδεια
ἔχω	δοχείο
φέρομαι	αγενής
παρεκκλίνω	ευφυΐα
πέφυκα	ένδεια
δέχομαι	δίφρος
δέομαι	ενοχή
	κλίτος
	παράκληση

2. **παρεκκλίνω**: Να συνθέσετε το απλό ρήμα με τις προθέσεις **εν, από, συν, κατά**, και να σχηματίσετε τα αντίστοιχα παρασύνθετα ουσιαστικά στη νέα ελληνική.
3. **ἔθος**: α) Να δώσετε δύο ομόρριζα ρήματα στην αρχαία ελληνική και να γράψετε τη σημασία τους β) Να δώσετε δύο ομόρριζα ουσιαστικά της λέξης στη νέα ελληνική.
4. Να δώσετε αντώνυμα των λέξεων στην αρχαία ελληνική: **ἀρετή, γένεσις, πλεῖον, αὔξεις, ἐμπειρία**.
5. **δυνάμεις, ἐνεργείας**: Με τη δοτική ενικού κάθε λέξης να γράψετε μία πρόταση στη νέα ελληνική και να εξηγήσετε τη σημασία της.

6. Να βρείτε με ποιες λέξεις του κειμένου έχουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις της νέας ελληνικής: *κομιστής, θυρωρός, λήμμα, χρήμα, παρόραμα, λάφυρο, εύχρηστος, ευήκοος, τοκετός.*
7. **σώφρων:** Χρησιμοποιώντας το δεύτερο συνθετικό του επιθέτου και ως πρώτο συνθετικό τις λέξεις: **εὖ, παρά, ὁμοῦ**, να σχηματίσετε αφηρημένα ουσιαστικά και τα αντίστοιχα επίθετα.

Ασκήσεις Παραλλήλων Κειμένων

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς, να εξηγήσετε τη διαφοροποίηση της αριστοτελικής αντίληψης περί αρετής σε σχέση με όσα αναφέρει ο Ξενοφών.

Γνωρίζω βέβαια πως είναι δύσκολο πράγμα να γράψει κανείς επαινετικό λόγο, που να ανταποκρίνεται στην αξία της αρετής και της δόξας του Αγησιλάου, ωστόσο πρέπει να το επιχειρήσω. Γιατί δεν θα ήταν δίκαιο ένας άνθρωπος, αν υπήρξε τέλειος, να μην αξιωθεί γι' αυτόν το λόγο έστω και κατώτερους επαίνους. Σχετικά λοιπόν με την ευγενική του καταγωγή τι πιο σημαντικό και όμορφο θα μπορούσε να πει κανείς από το ότι ακόμη και σήμερα θυμούνται αναφέροντας ονομαστικά τους προγόνους του με ποια σειρά κατάγεται από τη γενιά του Ηρακλή, όταν μάλιστα αυτοί δεν ήταν απλοί πολίτες, αλλά βασιλιάδες απόγονοι βασιλιάδων; Δεν μπορεί όμως να τους κατηγορήσει κανείς ούτε και γι' αυτό, ότι δηλαδή είναι μεν βασιλιάδες, αλλά δεν έχουν σημαντική πόλη. Αλλά όπως η γενιά τους είναι η πιο τιμημένη στην πατρίδα τους, έτσι και η πόλη τους είναι η πιο ένδοξη στην Ελλάδα.

Ξενοφών, Αγησίλαος, 1.1-3

B. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς, να συγκρίνετε τις αριστοτελικές απόψεις με αυτές του Πλουτάρχου σχετικά με τη λειτουργία του έθους και του λόγου στη διαμόρφωση των αρετών.

Για τούτο σωστά και το ήθος ονομάστηκε έτσι· το ήθος, δηλαδή, για να το πούμε σχηματικά, είναι ποιότητα του αλόγου, και ονομάζεται έτσι γιατί το άλογο, πλαθόμενο από τον λόγο, αποκτά την ποιότητα τούτη και τη διαφορά από τη συνήθεια (έθος), αφού ο λόγος δεν επιθυμεί να εξαλείψει εντελώς το πάθος (ούτε δυνατόν είναι, άλλωστε, ούτε το καλύτερο), αλλά του επιβάλλει κάποιο όριο και τάξη και του εμφυτεύει τις ηθικές αρετές, οι οποίες δεν είναι έλλειψη πάθους αλλά συμμετρία παθών και μεσότητα· ο λόγος, μάλιστα, εμφυτεύει τις ηθικές αρετές διά της φρονήσεως, κάνοντας τη δύναμη του παθητικού ευπρεπή έξη. Λέγεται, εξ άλλου, πως η ψυχή κατέχει τα εξής τρία· δύναμη, πάθος, έξη. Η δύναμη είναι αφετηρία ή υλικό του πάθους, όπως, για παράδειγμα η οργιλότητα, η ντροπαλότητα, η τολμηρότητα. Το πάθος είναι ένα είδος κίνησης της δύναμης, όπως η οργή, το θάρρος, η ντροπή [η τόλμη]. Η έξη, τέλος, είναι ισχύς και κατάσταση της δύναμης του αλόγου, που προέρχεται από τη συνήθεια και γίνεται, αφενός, κακία, αν το πάθος παιδαγωγήθηκε άσχημα από το λόγο, και, αφετέρου, αρετή, αν (το πάθος) παιδαγωγήθηκε σωστά.

Πλούταρχος, Περί ηθικής αρετής, 443 c-d

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου²²

Παράλληλο 1ο, Πλούταρχος, Περί παιδων άγωγής, 4 2Α-С

- Βασική παιδαγωγική άποψη του Πλούταρχου είναι ότι η «αρετή» είναι προϊόν έθους, άσκησης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του η συνύπαρξη τριών βασικών στοιχείων συντελεί στην επιτυχία της άγωγής: α) η «φύση», δηλαδή οι φυσικές προδιαθέσεις που φέρει ο άνθρωπος, β) ο «λόγος», δηλαδή η μάθηση και η πνευματική καλλιέργεια, και γ) το «έθος», δηλαδή η άσκηση. Οι ομοιότητες με την αριστοτελική σκέψη είναι προφανείς. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει: «η φύση μάς έκανε επιδεκτικούς στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τη διαδικασία του έθους» (μετάφρ. Δ. Λυπουρλής) · ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι τα σπέρματα

---

²² Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

της αρετής βρίσκονται στη φύση, η εξέλιξη, όμως, και η προαγωγή της εξαρτώνται από τη μάθηση, η εφαρμογή της στη ζωή από τη συνήθεια (πβ. το αριστοτελικό «έθος») και η τελειοποίησή της και από τα τρία αυτά στοιχεία. Είναι φανερό, επίσης, ότι ο Πλούταρχος εστιάζει περισσότερο στον ρόλο της αγωγής ως «μάθησης» και «άσκησης» στην αρετή.

Παράλληλο 2ο, Βικέντιος Δαμόδος, Σύνοψις ήθικης φιλοσοφίας, εισαγωγή

- Ο Βικέντιος Δαμοδός, θεωρεί ότι ο στόχος της ηθικής φιλοσοφίας είναι πρακτικός-ωφελιμιστικός, να «διορθώσει τα ήθη», τον χαρακτήρα, των ανθρώπων. Ως ήθη ορίζει τις «κλίσεις» των ανθρώπων είτε προς το καλό είτε προς το κακό, είτε είναι έμφυτες είτε αποτέλεσμα συνήθειας. Είναι φανερό ότι η διδασκαλία του Νεοέλληνα στοχαστή έχει έντονες αριστοτελικές επιρροές.

1. Ο Δαμοδός προσεγγίζει την ηθική ως επιστήμη που προσφέρει στον άνθρωπο τη γνώση του πώς κατακτά κανείς, πώς «κάνει πράξη», την αρετή στον καθημερινό πρακτικό βίο.
2. Η σκέψη του εκκινεί από τη θεμελιώδη αριστοτελική σχέση αρετής και αγαθής «έξης».
3. Αποδέχεται ότι η «έξη» είναι ουδέτερη, καλή ή κακή – όπως και ο Αριστοτέλης.

Ωστόσο, ο Δαμοδός διακρίνει δύο είδη «ηθών», αυτά που είναι έμφυτα και αυτά που αποτελούν προϊόντα συνήθειας, αποκλίνοντας σ' αυτό το σημείο από τον Αριστοτέλη. Επιπλέον, Επομένως, υποστηρίζει ότι κάποιοι άνθρωποι έχουν από τη φύση τους μια –καλή ή κακή– «κλίση» και, γι' αυτό, η ηθική φιλοσοφία έχει διορθωτικό χαρακτήρα, στοχεύει στη «διόρθωση» των κακών κλίσεων μερικών ανθρώπων.

Διδακτική Ενότητα 13η - Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο φιλόσοφος για να ενδυναμώσει τη θέση του για τον αποφασιστικό ρόλο του **ἔθους** επικαλείται τα συμβαίνοντα στις πόλεις, καθώς για τον φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Νέα αποδεικτικά επιχειρήματα²³ για τη βασική σκέψη του Αριστοτέλη, εμβαθύνοντας στην ανάλυσή του:

1. Αν οι πολίτες γίνονται αγαθοί μέσω της άσκησης σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς με τη βοήθεια των νόμων που συντάσσουν οι νομοθέτες γι' αυτό το σκοπό → η «αρετή» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά ως αποτέλεσμα άσκησης (= ἔθους)- **Εμπειρική απόδειξη (Μαρτυρεῖ) από τον χώρο της πολιτικής**.

2. Η αντίθετη ιδιότητα της αρετής, η κακία είναι επίσης αποτέλεσμα της άσκησης (= ἔθους) π.χ. ο κακός κιθαριστής, ο κακός οικοδόμος → «κακία» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά με την επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς. Ο Αριστοτέλης προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο Αριστοτέλης εννοεί μάλλον μια διαδικασία «δόμησης» και «αποδόμησης» της αρετής ενισχύοντας τη θέση του για τον επίκτητο χαρακτήρα της.

---

²³ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 139

Ο ρόλος του νομοθέτη στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα²⁴

- **Οι γὰρ νομοθέται τούς πολίτας ἐθίζοντες ποιούσιν ἀγαθούς:** Το μεγαλύτερο «βάρος» για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης πέφτει στη λέξη **ἐθίζοντες**. Οι νομοθέτες με την άσκηση (**ἐθίζοντες**) κάνουν τους πολίτες τους ενάρετους. Προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστική σημασία έχει ο σωφρονιστικός ρόλος της ανταμοιβής και της τιμωρίας, επιβραβεύοντας όσους πολίτες εφαρμόζουν τους νόμους και τιμωρώντας όσους έχουν παραβατική συμπεριφορά. Επομένως, η αρετή και η κακία εναπόκεινται στους ίδιους τους πολίτες. Αποτελεί πάγια αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι ο νόμος δεν αποβλέπει απλώς στην αποτροπή και τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών, αλλά παιδαγωγεί διά βίου τους πολίτες και τους οδηγεί σε επαινετές συμπεριφορές (Φάκελος Υλικού σ. 124).
- **βούλημα παντός νομοθέτου:** Για τον Αριστοτέλη το συγκεκριμένο χωρίο δεν μιλά για καλά και κακά πολιτεύματα· όσο εξαρτάται από τους νομοθέτες, όλα τα πολιτεύματα είναι καλά, αφού όλων των νομοθετών στόχος παραμένει η ηθική τελείωση. Είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει όταν μιλάμε για διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, εννοούμε ότι με το ένα οι πολίτες ασκήθηκαν περισσότερο στην αρετή, με το άλλο λιγότερο. Έτσι, η διάκριση των πολιτευμάτων σε ἀγαθά (=ανώτερα) και φαῦλα (=κατώτερα) γίνεται με κριτήριο τη μεγαλύτερη ή μικρότερη βοήθεια που προσφέρουν στον πολίτη οι νομοθέτες για να κατακτήσει, με τη δική τους καθοδήγηση, την αρετή²⁵.
- **ἀμαρτάνουσιν:** Ο Αριστοτέλης συνήθως κάνει διάκριση ανάμεσα στα ορθά πολιτεύματα και στις παρεκβάσεις τους, στις εκτροπές από αυτά.

²⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 135 - 6

²⁵ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=130#3

Εδώ όμως δεν αναφέρεται σε αυτό. Η επιθυμία του νομοθέτη δεν ταυτίζεται πάντοτε με την πραγματικότητα. Η επιτυχία ή η αποτυχία χαρακτηρίζει τον νομοθέτη ως πετυχημένο ή αποτυχημένο. Παρόμοια, σε άλλο χωρίο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για νόμο που είναι **κείμενος ὀρθῶς** και έχει επιτυχία, και για νόμο **ἀπεσχεδιασμένον** (:προχειροφτιαγμένο) που δεν έχει επιτυχία (Φιλοσοφικός Λόγος, σελ. 146-147).

, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης:

- Η παρουσία του κόμματος πριν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο **καὶ** ερμηνεύεται:
  1. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** έχει διαφορετικό υποκείμενο απ' την προηγούμενη πρόταση.
  2. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της προηγούμενης. (βλ. και τη σχετική μετάφραση)
- Αξιοσημείωτη η θέση των επιθέτων **ἀγαθὴ φαύλης** αντί για την αναμενόμενη μορφή **πολιτεία ἀγαθὴ πολιτείας φαύλης**: 1) Ἐνα ἀκόμα χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου στο πλαίσιο της ελλειπτικότητας και της συντομίας που χαρακτηρίζουν τη διατύπωση του Αριστοτέλη. 2) Εξυπηρετεί την επανασύνδεση του παραδείγματος με το συζητούμενο θέμα, που είναι η αρετή και οι διάφορες βαθμίδες από τις οποίες περνά ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να την κατακτήσει. Η αλήθεια είναι ότι το ζήτημα «διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα» συνιστά κατά κάποιο τρόπο παρέκβαση αναγκαία απ' τη στιγμή που έκανε λόγο για την ευθύνη των νομοθετών, σε ό,τι αφορά την επιτυχημένη άσκηση των πολιτών στην αρετή. Αυτή η απομάκρυνση, όμως, είναι ευπρόσδεκτη και σ' αυτό συμβάλλει και η θέση των επιθέτων²⁶.

---

²⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 137, σσ. 138 -9

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Η πολιτική του Αριστοτέλη είναι ηθική, διότι σκοπός της είναι η ηθική προαγωγή των πολιτών. Η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Για τον Αριστοτέλη ο στόχος του καθενός ξεχωριστά ταυτίζεται με τον στόχο της κοινότητας και στην περίπτωση της κοινότητας εμφανίζεται πιο καθαρά²⁷.

γίνεται – φθείρεται: Οι έννοιες της γένεσης και της φθοράς αποτελούν θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος ήδη από τις απαρχές της φιλοσοφικής σκέψης. Πολύ απλά και σύντομα για τον Αριστοτέλη ισχύουν τα ακόλουθα:

- **γένεσις**: έκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν (η μεταβολή από την ανυπαρξία στην ύπαρξη ενός όντος)
- **φθορά**: έκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ μὴ ὄν (η μεταβολή ενός όντος από την ύπαρξη στην ανυπαρξία)
- **[κίνησις**: έκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ ὄν (δηλαδή σημειώνεται μια μεταβολή χωρίς να παύσει να υφίσταται ο φορέας της μεταβολής). Εδώ εντάσσονται οι μεταβολές α) κατά ποσόν: **αὔξεισις – φθίσις**, β) κατά ποιόν: **ἀλλοίωσις**, γ) κατά τόπον: **φορά**]

ἔτι έκ τῶν...: Η χρήση του ἔτι υποδηλώνει τη βαθύτερη εξέταση του ζητήματος.

ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη: Με τη χρήση αναλογικής απόδειξης συνεχίζει ο Αριστοτέλης, για να δείξει ότι το ίδιο συμβαίνει και στις τεχνικές εργασίες. Η αρετή του ανθρώπου καλλιεργείται και καταστρέφεται με τα ίδια μέσα και από τις ίδιες αιτίες, πράγμα που συμβαίνει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στις τέχνες. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται πρώτα στις καλές τέχνες και μετά στις χρήσιμες. Με τη χρήση του «επαγωγικού-εμπειρικού παραδείγματος» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της

---

²⁷ Düring I., ό.π., σ. 206

μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρτετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρτετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν: Με έναν υποθετικό λόγο σε αρνητική-αποφατική **διατύπωση** προσπαθεί ο Αριστοτέλης να επισημάνει πιο έντονα τον ρόλο της άσκησης, αλλά και του δασκάλου, στη διεργασία με την οποία συντελείται η ηθική διαμόρφωση. Ο δάσκαλος διαμορφώνει το πλαίσιο άσκησης, εθισμού για τον ασκούμενο προς την ηθική αρετή, όπως ο νομοθέτης δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές μέσω των νόμων. Ο ρόλος του δασκάλου είναι να διδάσκει στους μαθητές του τους κανόνες της αρετής, να τους καθοδηγεί σωστά στην εφαρμογή των κανόνων αυτών, υποδεικνύοντας τι είναι σωστό και τι λάθος. Διδασκαλία, επομένως, δεν σημαίνει απλώς μετάδοση κάποιων θεωρητικών γνώσεων, αλλά κυρίως καθοδήγηση του μαθητή στην επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς, μέχρι αυτοί να αποτελέσουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Άρα δεν υπάρχει καμία αντίφαση με τα όσα υποστήριξε στην 12^η Ενότητα.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει: Με όμοιο τρόπο προς τις τέχνες επιτελείται η διαδικασία της εκμάθησης και στις ηθικές αρετές. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό:** όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («**όμοίων ενεργειῶν**»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «**δή**» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «**καὶ**» **εισάγει το νέο**

επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες.

πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως: Ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι

1. συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις),
2. αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και
3. διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους.

Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι²⁸.

τά ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: Η αρετή του Αριστοτέλη είναι κοινωνική, διότι θεωρείται σε συνάρτηση με τον άλλο. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει σ' ένα άλλο σημείο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**: «Αξίζει ασφαλώς να προσέξουμε την περίπτωση κατά την οποία και ο καθένας ξεχωριστά κατορθώνει αυτόν τον στόχο, αλλά είναι ωραιότερο και ανώτερο όταν το κατορθώνουν εθνότητες και κοινότητες.» (Ηθ. Νικ. Α1, 1094β 1-10)²⁹. Αυτού του είδους οι σχέσεις των συμπολιτών μεταξύ τους, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό βιβλίο, δεν είναι για τον Σταγειρίτη ένα επιμέρους ή περιορισμένης σημασίας ζήτημα μέσα στην κοινωνία. Είναι η συγκεκριμενοποίηση της **ἀλλαγῆς**, της ανταλλακτικής σχέσης μεταξύ των συμπολιτών. Και η σχέση αυτή είναι ιδρυτική και συστατική για την κοινωνία. Κατά προέκταση, τα **συναλλάγματα** είναι ένα σημαντικό πεδίο ανάπτυξης και εμφάνισης ηθικών σχέσεων (Φάκελος Υλικού 124).

---

²⁸ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

²⁹ Düring I., ό.π., σ. 206

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός³⁰.

ὁμοίως δὲ καὶ.... ἐκ τοῦ οὕτως: Οι διαφορετικές στάσεις απέναντι στις επιθυμίες και στην οργή, καθώς και οι διαφορετικοί τρόποι συμπεριφοράς δημιουργούν **σώφρονες** και **πράους** ή, αντίθετα τους **ἀκόλαστους** και **ὀργίλους**. Από τα παραπάνω παραδείγματα σπερματικά διαφαίνεται ότι τόσο οι υπερβολές, όσο και η ἔλλειψη πρέπει να απαγορεύονται. Οι πράξεις που επιτελούμε, αφού κατακτήσουμε την αρετή, έχουν εξίσου μετρημένο χαρακτήρα με τις πράξεις από τις οποίες αναπτύσσεται η αρετή. Αυτή η επιχειρηματολογία περιέχει εν σπέρματι τη θεωρία της μεσότητας³¹.

ἐπιθυμία: Είναι βασική βιολογική και ψυχολογική λειτουργία του ανθρώπου: κυριότερες μορφές της είναι στον Αριστοτέλη η επιθυμία για τροφές και η σεξουαλική επιθυμία. Ως τέτοια η ἐπιθυμία είναι από ηθική άποψη ουδέτερη. Η διαχείρισή της όμως, τονίζει ο φιλόσοφος, έχει μεγάλη σημασία. Άνθρωποι που δεν μπορούν καθόλου να ελέγξουν τις επιθυμίες τους χαρακτηρίζονται **ἀκόλαστοι**, ενώ στο άλλο άκρο, της παντελούς αδιαφορίας, βρίσκονται οι **ἀναίσθητοι**: στη μέση βρίσκονται οι **σώφρονες**, όσοι δηλαδή διατηρούν σώας τας φρένας και ελέγχουν λογικά τις επιθυμίες τους (Φάκελος Υλικού σ. 125)

ὀργή: Σύμφωνα με τη διδασκαλία της Ρητορικής (1378a κ.ε.), η **ὀργή** είναι η δυνατή επιθυμία να πάρουμε εκδίκηση για μια συμπεριφορά που εκτιμούμε

---

³⁰ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

³¹ Ross W.D., ό.π., σσ. 275 - 6

ότι απαξίωσε εμάς προσωπικά ή τους οικείους μας· η απαξίωση αυτή μας προκαλεί βέβαια στενοχώρια, πόσο μάλλον όταν είναι (ή θεωρούμε πως είναι) τελείως ανάρμοστη και αδικαιολόγητη. Η οργή στρέφεται κάθε φορά ενάντια σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Στο πάθος της οργής αντιστοιχούν οι εξής ηθικές στάσεις: **όργιλότης, αναισθησία, πραότης** (και οι αντίστοιχοι ανθρώπινοι τύποι) (Φάκελος Υλικού σ. 125

έν αύτοϊς: Η αντωνυμία δεν έχει σχέση με τα πρόσωπα (**σώφρονες, πρᾶοι, ἀκόλαστοι...**), αλλά με τα πράγματα μέσα στα οποία με τη συμπεριφορά τους τα πρόσωπα αποκτούν τις ιδιότητες που δηλώνονται από τα επίθετα (**τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι, τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς, τὰ τιερὶ τὰς ἐπιθυμίας, τὰ περὶ τὰς ὀργάς**). Επομένως, είναι ουδέτερου γένους³².

☞ Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «**γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - ἐθιζόμενοι**» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών³³.

ἐνὶ δὴ λόγῳ: Κατά τη συνήθειά του ο Αριστοτέλης καταλήγει επαγωγικά σε μια πρόταση με γενικότερη ισχύ. Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ὅτι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

---

³² Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 142

³³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται

- **ἕξις < ἔχ - σις < ἔχω:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει τη ενέργεια του υποκειμένου
ἕξις = 1. η κατοχή, η απόκτηση, η προσπάθεια για απόκτηση 2. η ιδιότητα που απέκτησε και έχει πια κανείς, αφού επανέλαβε κάτι τόσες φορές, ώστε να του έχει πια γίνει συνήθεια. Επίσης, **ἔχω - σχήσω - ἔσχηκα > σχῆ-μα:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει το αποτέλεσμα της ενέργειας. Επομένως είναι συγγενείς λέξεις ἕξις - σχῆμα. Έτσι, δικαιολογείται η χρήση της λέξεως ἕξις για να δηλωθεί η μόνιμη μορφή του χαρακτήρα ενός ατόμου που αποκτήθηκε με την επίμονη άσκηση³⁴.
- Οι αρετές, ως ἕξεις, είναι ἐνεργήματα της ψυχῆς, τα οποία δια της επαναλήψεως αποκτούν συγκεκριμένη μορφή. Η ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου νοείται από τον φιλόσοφο ως μία μόνιμη διάθεση του ανθρώπου, που στηρίζεται στην ἔξη, στη σταθερή δηλαδή στάση της ψυχῆς του ἀπέναντι στα πάθη του και στις εξωτερικές περιστάσεις. Έτσι αυτός ενεργεί μόνιμα με σταθερό το ηθικό φρόνημα και τη βούληση³⁵. Η ἔξη ως μόνιμη διάθεση της ψυχῆς αποτελεί μια δυναμική συσσώρευση της ενέργειας, που σε δεδομένη στιγμή εξωτερικεύεται και δρα. Επομένως, η αρετή είναι μια δυναμική διάθεση της ψυχῆς προς τα αντικείμενα της πράξεως και τα πάθη, που διαμορφώνεται με την επανάληψη και τον εθισμό.
- Με τη διδασκαλία του ο Αριστοτέλης έρχεται αντιμέτωπος προς την παλιά διδασκαλία τον Σωκράτη και του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι μόνο γνώση³⁶. Η ηθική αρετή δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά στη γνώση, αλλά στην πράξη. Επίσης, αντιτίθεται προς την αριστοκρατική αντίληψη του 5^{ου} αιώνα π.Χ, η οποία θεωρούσε ότι η αρετή οφείλει την προέλευσή της στην φύση. (δες και σχόλια στην 12^η Ενότητα)

³⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 142 - 3

³⁵ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 39

³⁶ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 28

ποιὰς ἀποδιδόναι: Δεν αρκεί, βέβαια, απλά η επανάληψη πράξεων που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή, πρέπει κανείς να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του. Η ουσία της αρετής δεν έγκειται μόνο στον δυναμικό χαρακτήρα της έξεως που προέρχεται από τις όμοιες ενέργειες, αλλά και από την ποιότητα της έξεως.

οὐ μικρὸν διαφέρει: σχῆμα λιτότητας· οὐ μικρὸν (πολύ)- πάμπολυ - τὸ πᾶν: Αξιοσημείωτη διαβάθμιση του συλλογισμού, κλιμακωτή αύξηση α) στο επίπεδο του λόγου, της έκφρασης και β) στο επίπεδο του νοήματος. Η κλίμακα στην έκφραση χρησιμοποιείται για να δηλωθεί ο ρόλος της συνήθειας από τη νεαρή ηλικία³⁷.

εὐθύς ἐκ νέων: Όπως ο Πλάτων, έτσι και ο Αριστοτέλης τονίζει τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή, τόσο για την ιδιωτική όσο και για τη δημόσια ζωή του ατόμου³⁸. Ο Αριστοτέλης υπονοεί το σημαντικό ρόλο της παιδείας στο να εθισθεί το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και να βοηθηθεί στην απόκτηση της αρετής που οδηγεί στην ευδαιμονία του ατόμου και της πολιτείας. Τη σημασία που έχει η αγωγή και η παιδεία ο Αριστοτέλης είχε πολλές φορές την ευκαιρία να την τονίσει στα Ηθικά Νικομάχεια. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Στο θέμα αυτό βέβαια ο Αριστοτέλης ακολουθούσε από κοντά τις διδασκαλίες του Πλάτωνα, οι αντιλήψεις όμως αυτές ήταν, θα έλεγε κανείς,

---

³⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 141

³⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 143

πολύ πλατιά απλωμένες στον αρχαίο κόσμο ήδη από την εποχή των σοφιστών.

☞ Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («**οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν**») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- σχήμα επιδιόρθωσης: «**οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν**»
- σχήμα λιτότητας: «**οὐ μικρὸν**»
- σχήμα άρσης – θέσης: «**οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου**»
- υπερβολή: «**τὸ πᾶν**»
- ανιούσα κλιμάκωση: «**οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν**»³⁹

---

³⁹ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 1.5-8, 1103b-25

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἄνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοὶ. Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξαντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως. Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολοθοῦσιν αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπλου, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει:
  - α) Όλοι οι νομοθέτες επιτυγχάνουν να κάνουν τους πολίτες ηθικά ενάρετους.
  - β) Κατά τον Αριστοτέλη δεν υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αλλά καλά και λιγότερο καλά ως προς την ηθική άσκηση των πολιτών.
  - γ) Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι διακρίνονται σε καλούς ή κακούς εκ γενετής.
  - δ) Η ανδρεία και η σωφροσύνη ως αρετές εκδηλώνονται στις καθημερινές συναλλαγές με τους άλλους ανθρώπους.
  - ε) Κατά τον Αριστοτέλη η εκπαίδευση ενός ανθρώπου δεν έχει και τόση σημασία για την ηθική του συγκρότηση.
2. Σε ποια σημεία του κειμένου ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί αναλογίες; Να τα καταγράψετε σύντομα με δικά σας λόγια.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. **ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται:**
Ποιο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος φιλοσοφικών εννοιών υπόκειται στο χωρίο αυτό; Να δείξετε τη σχέση που έχουν τα αντιθετικά μέλη του ζεύγους με τον εθισμό και την ηθική πράξη, όπως φαίνεται στην ενότητα.
2. **εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος.** Η άποψη που εκφράζεται στο απόσπασμα συμφωνεί με όσα υποστήριξε ο Αριστοτέλης στην 12^η ενότητα σχετικά με τον ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και ανάπτυξη των αρετών (διανοητικών και ηθικών); Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
3. Ποιο ρόλο παίζει η ηθική πράξη και η συμπεριφορά του ανθρώπου, γενικότερα σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής στην

απόκτηση της ηθικής αρετής; Να στηρίξετε την απάντησή σας σε χωρία του κειμένου.

4. Να αναλύσετε με λίγα λόγια τα χωρία της ενότητας στα οποία φαίνεται ότι η ηθική αρετή είναι κοινωνική αρετή.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. **άμαρτάνουσιν, φθείρεται:** α) Ποια ομόρριζα θηλυκά ουσιαστικά αποτελούν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και ποιο είναι το σημασιολογικό τους περιεχόμενο; β) Να γράψετε από δυο ετυμολογικά συγγενείς λέξεις (απλές ή σύνθετες) για το κάθε ρήμα.
2. **τέχνη:** Να γράψετε παράγωγα επίθετα (απλά ή σύνθετα).
3. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *στρεβλός, ευεξία, παμπληθής, ποιότητα;*

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

1. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο (Α ή Β ή Γ), να εντοπίσετε ομοιότητες σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς αναφορικά με τον ρόλο της παιδείας και του δασκάλου. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Α. *Στην πραγματικότητα, αρχίζουν από την παιδική ηλικία να διδάσκουν και να νουθετούν, συνεχίζοντας για όλη τη ζωή. Αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε, και η παραμάννα του και η μητέρα του και ο παιδαγωγός του και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται γι' αυτό το πράγμα, για το πώς δηλαδή θα βελτιωθεί το αγόρι, διδάσκοντάς το για κάθε του πράξη και για κάθε του λόγο και εξηγώντας του ότι αυτό είναι δίκαιο και το άλλο άδικο, και ότι αυτό είναι καλό και το άλλο αισχρό, και αυτό όσιο και εκείνο ανόσιο, και ότι αυτά πρέπει να τα κάνεις και αυτά να μην τα κάνεις. Κι όταν ακούει με τη θέλησή του, πάει καλά. Εάν όμως δεν υπακούει, τότε, με τις απειλές και τα χτυπήματα το "ισιώνουν", σαν δέντρο που λυγίζει και*

γέρνει. Κι ύστερα, όταν το στέλνουν στους δασκάλους, δίνουν εντολή να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εύκοσμία των παιδιών, παρά τα γράμματα και τη μουσική. Και οι δάσκαλοι άλλωστε γι' αυτό φροντίζουν κυρίως. Και μόλις τα αγόρια μάθουν τα γράμματα και είναι σε θέση στο εξής να καταλάβουν ένα γραπτό κείμενο, όπως μέχρι τώρα καταλάβαιναν τον προφορικό λόγο, τα βάζουν, καθισμένα στα θρανία τους, να διαβάζουν δυνατά τα ποιήματα των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζουν να μάθουν απέξω αυτά τα έργα, στα οποία υπάρχουν πολλές συμβουλές, αλλά και αναλύσεις για τα πράγματα, και έπαινοι και έγκώμια για τους αρχαίους ήρωες, προκειμένου το αγόρι να θελήσει να τους μιμηθεί και να έχει διάθεση να γίνει παρόμοιος.

Πλάτων, Πρωταγόρας, 325d-e

ΑΘΗΝΑΙΟΣ: Λέγω, λοιπόν, και υποστηρίζω ότι όποιος άνθρωπος έχει σκοπό να γίνει ενάρτεος σε ό,τι τον ενδιαφέρει, πρέπει να ασχολείται από την πρώτη του παιδική ηλικία αστεία και σοβαρά με τα σχετικά ζητήματα του κλάδου του. Όποιος θέλει, παραδείγματος χάριν, να γίνει καλός γεωργός ή οικοδόμος, ο δεύτερος πρέπει να παίζει χτίζοντας κανένα παιδιάστικο οικοδόμημα, κι ο πρώτος να καλλιεργεί τη γη. Κι όποιος ανατρέφει τον καθένα απ' αυτούς τους δυο, πρέπει να τους φτιάχνει μικρά εργαλεία, απομιμήσεις των αληθινών. Επίσης όσα μαθήματα πρέπει να μάθει, να τα προμελετά. Ο οικοδόμος, λόγου χάριν, να μάθει να χρησιμοποιεί το μέτρο, ή το νήμα της στάθμης και ο πολεμιστής να καθαλλικεύει παίζοντας τα άλογα ή κάμνοντας κάτι παρόμοιο, και να προσπαθεί ο νομοθέτης με τα παιχνίδια να στρέφει τις απολαύσεις και τις επιθυμίες των παιδιών εκεί όπου όταν φτάσουν πρέπει να τελειώσουν. Βασικό, λοιπόν, σκοπό της παιδείας νομίζουμε την σωστή ανατροφή που, με το παιχνίδι, θα οδηγήσει όσο το δυνατό αποτελεσματικότερα την ψυχή του παιδιού ν' αγαπήσει με όλη του την ύπαρξη εκείνο, στο οποίο όταν γίνει άντρας, θα παραστεί ανάγκη να είναι τέλειος. Προσέχτε λοιπόν, όπως σας είπα, αν σας αρέσει αυτό που σας ανέπτυξα μέχρι τώρα.

Πλάτων, Νόμοι, 643a

Τι λοιπόν; Δεν θα έλεγες και συ ότι «αν οι άνθρωποι δεν γίνονται καλύτεροι με τη μάθηση, η αμοιβή που δίνεται στους παιδαγωγούς πάει χαμένη»; Αυτοί, δηλαδή, είναι οι πρώτοι που παραλαμβάνουν το παιδί μόλις απογαλακτιστεί και, όπως ακριβώς οι τροφοί πλάθουν το σώμα του με τα χέρια τους, έτσι οι παιδαγωγοί διαπλάθουν με τις συνήθειες που του μαθαίνουν το χαρακτήρα του παιδιού, βάζοντάς το να κάνει το πρώτο βήμα του στα χνάρια της αρετής. Έτσι ο Λάκωνας, όταν ρωτήθηκε τι πετύχαινε παιδαγωγώντας, απάντησε: «Κάνω τα σωστά πράγματα ευχάριστα για τα παιδιά».

Πλούταρχος, Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετὴ, 439 f.

- 2.** Περικλής στον Ἐπιτάφιο αναδεικνύει το παιδαγωγικό σύστημα της Αθήνας ανώτερο από αυτό της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Αθηναίο πολιτικό οι νέοι της πόλης του κατακτούν την ανδρεία μέσα από μία αγωγή που δεν τους αλλοτριώνει από τη χαρά της ζωής, ενώ οι Σπαρτιάτες «απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση». Να κρίνετε την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη σας τις θέσεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα.

Και στα πολεμικά πράγματα διαφέρομε από τους εχθρούς μας. Η πόλη μας είναι φιλόξενη για όλους τους ανθρώπους και δεν υπάρχει σε μας νόμος ξενηλασίας που να εμποδίζει τον ξένο να μάθει ή να δει κάτι που θα μπορούσε, αν δεν ήταν κρυφό, να ωφελήσει τον εχθρό μας που θα το έβλεπε. Και τούτο, επειδή πιστεύομε περισσότερο στην αξία μας παρά σε μυστικές ετοιμασίες και στρατηγήματα. Και στην ανατροφή, ενώ οι εχθροί μας απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση, εμείς έχομε ευχάριστη ζωή, χωρίς γι' αυτό να υστερούμε στο να αντιμετωπίζομε τους ίδιους κινδύνους. (...) Αντικρίζομε τους κινδύνους πρόθυμα κι όχι με βαριά καρδιά. Τους αντικρίζομε από ανδρεία περισσότερο παρά από υπακοή σε κάποιο νόμο και τούτο είναι για μας κέρδος μεγάλο, γιατί δεν θλιβόμαστε από πριν για τις συμφορές που ίσως έρθουν, κι όμως,

όταν έρθουν, δεν είμαστε λιγότερο γενναίοι από εκείνους που παιδεύονται αδιάκοπα.

Θουκυδίδης, Β, 39

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Ιωάννης Δαμασκηνός Βαρλαάμ και Ίωάσαφ, 290-292⁴⁰

- Η παραπάνω προσέγγιση είναι κάτω από την επίδραση της αριστοτελικής ηθικής διδασκαλίας. Ωστόσο, κατά τον Ιωάννη Δαμασκηνό μόνον η ηθική αρετή θεωρείται έμφυτο-εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, ενώ «τα πάθη της κακίας, που δεν είναι κάτι έμφυτο στον άνθρωπο», αποκτώνται, εγκαθίστανται στην ψυχή με τον εθισμό. Η αρετή, λοιπόν, είναι «φύσει» και έχει ως προέλευση τον Θεό, ως πηγή όλων των αγαθών, ενώ το κακό είναι η απουσία του αγαθού, είναι μια «παρά φύσιν» κατάσταση. Ο άνθρωπος, επομένως, μόνο με τη δική του θέληση, παρακούοντας το θέλημα του Θεού, απομακρύνεται από το αγαθό και έτσι εμφανίζεται το κακό. Επομένως, το κακό είναι η «παρά φύσιν» εκούσια εκτροπή, η χριστιανική «αμαρτία». Επίσης, ενώ κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο τα «πάθη» –οι συναισθηματικές καταστάσεις και αντιδράσεις του ανθρώπου– δεν έχουν από μόνα τους ηθική διάσταση, στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό παρουσιάζονται ως πηγή της αμαρτίας και του κακού.

---

⁴⁰ Η απάντηση στη πιο πάνω δραστηριότητα είναι ότι πέραν από τις εξωτερικές αναλογίες, ομοιότητα στους όρους, η εσωτερική είναι μηδενική, αφού στο αριστοτελικό κείμενο είναι σαφής η αναφορά στο ότι: «...πολιτείες πραγματικά, και οι **νομοθέτες κάνουν καλούς τους πολίτες ασκώντας τους να αποκτούν τις συγκεκριμένες συνήθειες- αυτή είναι η θέληση του κάθε νομοθέτη, και όσοι δεν τα καταφέρνουν σ' αυτό, δεν πετυχαίνουν στο έργο τους- σ' αυτό άλλωστε διαφέρει τελικά το ένα πολίτευμα από το άλλο..».** Δηλαδή η αυτοθέσμιση, η αυτονομία αυτοδιαπαιδαγωγούν και η ευνομία διαπαιδαγωγεί **χρηστούς πολίτες** κατά τον Αριστοτέλη, σε αντίθεση με το **χριστολογικό** παράδειγμα και την αναφορά στη θεία Χάρη στο αγιολογικό κείμενο: «**με τη βοήθεια του Θεού**» (Τουρνά Χ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ΄ με επίγευση θεολογίας σ. 9)

Παράλληλο 2ο Ευάγγελος Παπανούτσος "Εθισμός και επίγνωση"

- Η συγκεκριμένη εκδοχή της έννοιας του εθισμού, όπως την περιγράφει ο Παπανούτσος, δεν συνάδει με την αριστοτελική αντίληψη του εθισμού. Βέβαια, και στον Αριστοτέλη οι ἔξεις είναι αποτέλεσμα ενεργειών, και μάλιστα επαναλαμβανόμενων ενεργειών· ωστόσο η διαδικασία του εθισμού αποτελεί μια συνειδητή και αυτόβουλη διαδικασία ώστε με την επίμονη άσκηση να διαμορφωθούν βαθμιαία τα –αντίστοιχα προς τις πράξεις– μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Αντίθετα, στη θεωρία της μάθησης που περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος γίνεται λόγος για εξαρτημένες αντανakλαστικές αντιδράσεις, οι οποίες λειτουργούν εντελώς αυτόνομα και αυτόματα, για μια νευροφυσιολογική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου, η οποία –σύμφωνα με τη σχολή του Παβλόφ και, ευρύτερα, τη θεωρία του συμπεριφορισμού– ερμηνεύει τις ανθρώπινες αντιδράσεις και μπορεί να αξιοποιηθεί στους τομείς της αγωγής και της ψυχολογίας. ο εθισμός, όπως τον περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος, υπεραπλουστεύει την ανθρώπινη συμπεριφορά και, ουσιαστικά, απορρίπτει την ύπαρξη συνειδητής έλλογης δράσης και ελεύθερης προσωπικής βούλησης, καταλήγοντας σε μια μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

ὕπερβολή, ἡ ἔλλειψις καὶ ἡ μεσότης⁴¹. Το σημεῖο Δ εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ («σε σχέση με τὸ ἴδιο τὸ πράγμα») **μέσον**, ἀφοῦ ἀπέχει ἐξίσου ἀπὸ τὰ σημεῖα Α καὶ Β (**ἄκρα**). *Υποκειμενικά* ὁμως («σε σχέση με ἐμάς») τὸ σημεῖο E₁ εἶναι ἓνα μόνον ἀπὸ τὰ ἐνδεχόμενα μέσα [E₁, E₂]. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἀριθμὸς τῶν *υποκειμενικῶν μέσων* μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπείροσ, ὅσο καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιμέρους ἀτόμων. Για κάθε ἐπιμέρους ὁμως ἄτομο, για τὸ κάθε συγκεκριμένο δηλαδή ἄτομο, (τὸ *υποκειμενικὸ* του) **μέσον** δεν εἶναι, βέβαια, παρά μόνον ἓνα.

συνεχῆς καὶ διαιρετόν: Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὸ συνεχῆς ὡς αὐτὸ που ἐπιδέχεται διαίρεση ἐπ' ἀπειρον (Περὶ οὐρανοῦ 268a6-7). Ἡ ἐννοια τοῦ συνεχοῦσ ἀποτελεῖ κεντρικὸ θέμα τῆσ ἀριστοτελικῆσ φυσικῆσ. Στὰ συνεχῆ ἀνήκουν τόσο ἡ κίνηση ὅσο καὶ τὰ συνακόλουθά τῆσ, ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. Με σύγχρονη ὀρολογία θα λέγαμε ὅτι τὸ συνεχῆς ἀποτελεῖ ἓνα πεδίο. Στὴν περίπτωση τῆσ ἠθικῆσ (καὶ στο κείμενό μας) τὸ συνεχῆς πεδίο εἶναι ἓνα πάθος. Ἡ ὀργή καὶ ὁ φόβος, π.χ., ἐπιδέχονται διαβαθμίσεις ὡσ προς τὴν ἐντάσή τους ἢ ὡσ προς τὴ διάρκεια τους. Ὀι ἐπιλογές που θα κάνει ὁ ἄνθρωπος στο πεδίο τῆσ ὀργῆσ ἢ τοῦ φόβου τὸν χαρακτηρίζουν ἠθικά (Φάκελος Υλικού σ. 131)

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη για τὴ μεσότητα ἔχει δύο πλευρές:

1) **ἡ ἀντικειμενικὴ μεσότητα**

- κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα.
- κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν

Υπάρχει ἓνα ἀντικειμενικὸ ἢ ἀριθμητικὸ «**μέσον**» που ἀπέχει ἐξίσου ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα, εἶναι ἓνα

2) **ἡ υποκειμενικὴ μεσότητα**

- πρὸς ἡμᾶς
- οὐ τὸ τοῦ πρᾶγματος μέσον

Υπάρχει ἓνα μέσο ἀναφορικὰ με ἐμάσ που δεν εἶναι τὸ ἴδιο για ὀλους, οὔτε δεδομένο ἀπὸ πριν, ἀρα ἔχει

⁴¹ Ross W.D., ὀ.π., σ. 276

και μοναδικό, το ίδιο για όλους (αντικειμενικά προσδιορισμο δηλαδή) και αφορά τις μαθηματικές επιστήμες. <u>Πρόκειται για ένα δεδομένο υποχρεωτικό για όλους.</u>	υποκειμενική διάσταση ανάλογα με τη διαφοροποίηση των συνθηκών και των καταστάσεων. <u>Αφορά εντέλει την προσωπική επιλογή.</u> Μήπως είναι αυθαίρετο; Όχι (δες διευκρινίσεις στην επόμενη Ενότητα).
---	--

μήτε πλεονάζει μήτε έλλείπει: Αξιοσημείωτη η απουσία μιας λέξης που να αποτελεί όρο σύγκρισης: περισσότερο από τι; λιγότερο από τι; Η συγκεκριμενοποίηση θα γίνει σε παρακάτω σημείο (προσοχή στη μετάφραση). Ήδη όμως από την 13η ενότητα έχει αναφερθεί ότι πρέπει να αποφεύγεται τόσο η υπερβολή όσο και η έλλειψη. Βέβαια, εκεί δεν αναφέρεται καν το άκρο της έλλειψης, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής. Για τον Αριστοτέλη τόσο η υπερβολή όσο και η έλλειψη έχουν και τα δύο αρνητικό χαρακτήρα⁴².

Έλλειψη	Μεσότητα	Υπερβολή
(άοργησία)	πραότητα	όργιλότης
(άναισθησία)	σωφροσύνη	άκολασία
δειλία	άνδρεία	(θρασύτης)

κατ' αυτό το πράγμα - τοῦ κράγματος - κατὰ τὸ πράγμα ≠ πρὸς ἡμᾶς: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης για την έκθεση της διδασκαλίας του της σχετικής με τη σύλληψη της έννοιας «μέσον» χρειάστηκε:

- 1) μια λέξη ή μια έκφραση αντίστοιχη με το επίθετο «αντικειμενικός»: έτσι έκανε 3 δοκιμές: **κατ' αυτό το πράγμα....**
- 2) μια λέξη ή μια έκφραση αντίστοιχη με το επίθετο «υποκειμενικός»: έτσι χρησιμοποιεί την έκφραση **πρὸς ἡμᾶς** που είναι μεν σταθερή, αλλά όχι ταιριαστή στην τελευταία φράση όπου έχουμε υποκείμενο γ' ενικό «**πᾶς**

⁴² Βλ. σχόλιο σχολικού βιβλίου "Φιλοσοφικός Λόγος"

έπιστήμων». (αντικειμενικός < objectif < objectivus, υποκειμενικός < subjectif < subjectivus, οι λατινικές λέξεις ήταν δημιουργήματα της μεσαιωνικής φιλοσοφίας)⁴³

Οὕτω πᾶς ἐπιστήμων...: Το κριτήριο του καθορισμού του μέσου δεν μεταβάλλεται μόνο στον αθλητισμό, αλλά και στην τέχνη και στην επιστήμη (όχι όμως στα μαθηματικά). Κάθε επιστήμονας, αποφεύγοντας την υπερβολή και την έλλειψη, επιζητεί το «μέσον» και το επιλέγει (αίρεῖται) - προφανώς με τη λογική του. Σ' αυτό το σημείο μπορεί να εντοπιστεί σπερματικά η ειδοποιός διαφορά της αρετής: α) τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς β) η προαίρεση.

Για να κατανοήσουμε τις έννοιες της «υπερβολής», της «έλλειψης» και του «μέσου», ας θυμηθούμε το αρχαιοελληνικό γνωμικό: μέτρον ἄριστον. Ο Αριστοτέλης το αποδέχεται και τονίζει: Στο πεδίο των παθών και των πράξεων ο άνθρωπος κάνει επιλογές· μπορεί να ξεπεράσει το μέσον-μέτρο (**ὑπερβολή**) ή να υστερήσει ως προς αυτό (**ἔλλειψις**). Για παράδειγμα, υπερβολή, έλλειψη και εύρεση του μέτρου μπορεί να υπάρξουν στη διατροφή, την άσκηση, την εκδήλωση οργής, τη δαπάνη χρημάτων κ.ά. **Στόχος του ενάρετου είναι σε κάθε περίπτωση το μέτρο, η επίτευξη της μεσότητας.** (Φάκελος Υλικού , σελ. 131).

Ανασύνθεση των στοιχείων ορισμού της αρετής στις προηγούμενες ενότητες

Στις ενότητες που ήδη μελετήσαμε, ο Αριστοτέλης έδωσε βασικά γνωρίσματα της ηθικής αρετής, όρισε την έννοια γένους και διερευνά την ειδοποιό διαφορά. Είδαμε, δηλαδή, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού συνδέονται με τον εθισμό σε ηθικές πράξεις. Είναι, λοιπόν, η αρετή ἕξις που αποκτιέται με μακροχρόνια άσκηση σε ηθικές πράξεις και καθοριστικό ρόλο σ' αυτό παίζει η διδασκαλία. Δεν είναι, όμως,

---

⁴³ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 31, υποσημείωση 3 και Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 160 - 1

μια οποιαδήποτε **ἔξις**, αφού μεγάλη σημασία έχει η ποιότητα των ἐξεών μας. Σ' αυτή την ενότητα προστίθενται τα εξής νέα γνωρίσματα της αρετής:

α) Η αρετή βρίσκεται στο **μέσον**, ανάμεσα δηλαδή στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη.

β) Η αρετή βρίσκεται στο μέσον που προσδιορίζεται με **κριτήρια υποκειμενικά** («πρὸς ἡμᾶς»).

Εδώ, παρατηρούμε ότι ο Αριστοτέλης πλησιάζει τη **σχετικοκρατική στάση των σοφιστών** απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράζεται με τη φράση του Πρωταγόρα: «**Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν**» (= *Μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, αυτών που υπάρχουν πως υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν πως δεν υπάρχουν*). Υπάρχει, δηλαδή, ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει όπως θέλει, αυθαίρετα την αρετή. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί υπεισέρχεται το κριτήριο του «ὀρθοῦ λόγου», της λογικής, και μάλιστα της λογικής του φρόνιμου ανθρώπου, η οποία διασφαλίζει τη σχετική αντικειμενικότητα στον προσδιορισμό του μέσου. Ο Αριστοτέλης με την υποκειμενική μεσότητα σχετικοποιεί το περιεχόμενο των ηθικών αρετών, αλλά δεν οδηγείται στον σοφιστικό σχετικισμό και υποκειμενισμό.

Αποδέχεται μάλλον τη σχετικότητα του ηθικού κώδικα και όχι τον σχετικισμό, όπως άλλωστε θα διευκρινίσει παρακάτω, στις επόμενες ενότητες. Η σχετικότητα του ηθικού κώδικα σημαίνει ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών εξαρτάται από το περιεχόμενο συγκεκριμένων και αντικειμενικών σταθερών μεταβλητών, όπως είναι ο χρόνος, ο σκοπός, η περίσταση κ.τ.λ. Αντίθετα με τον σχετικισμό του ηθικού κώδικα εννοείται ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών ορίζεται από το άτομο όπως νομίζει και το συμφέρει κάθε φορά, κυριαρχεί δηλαδή ο υποκειμενισμός.

γ) Η αρετή είναι **προϊόν ελεύθερης βούλησης** του ανθρώπου («**τοῦθ' αἰρεῖται**»).

δ) Η αρετή προσδιορίζεται **με βάση τη λογική, τον ὀρθὸν λόγον** (η άποψη

αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στις επόμενες ενότητες). Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την αναφορά της λέξης **έπιστήμων**, ο οποίος επιζητά («ζητεί») και επιλέγει («**αίρεϊται**») τη μεσότητα ακολουθώντας μια λογική διεργασία.

Ανασυνθέτοντας, λοιπόν, όλα αυτά τα στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι:

Αφού η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, προκύπτει ότι **δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως**. Αν συνέβαινε αυτό, δεν θα ίσχυαν όσα αναφέρονται στις ενότητες 12 και 13. Αν, δηλαδή, ήταν έμφυτο χαρακτηριστικό, δεν θα μεταβαλλόταν, όπως αμετάβλητοι είναι και οι νόμοι της φύσης, και, επομένως, θα προσδιορίζονταν με αντικειμενικά κριτήρια. Επίσης, δεν θα χρειαζόταν ο εθισμός σε ηθικές πράξεις για την κατάκτησή της και οι προσπάθειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν άσκοπες, αφού όλοι θα γεννιόμασταν εκ φύσεως με ή χωρίς την αρετή χωρίς αυτό να μπορεί να μεταβληθεί.

Είδαμε ότι η αρετή είναι μεσότητα υποκειμενική και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο με μέτρο τον εαυτό του. Επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό αυτής της μεσότητας είναι η **αυτογνωσία**, το σωκρατικό δηλαδή «**γνώθι σαυτόν**». Μόνο αν κάποιος γνωρίζει καλά τον εαυτό του και μπορεί να εκτιμήσει τα όριά του, τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του, μπορεί να φτάσει στην αρετή και στον προσδιορισμό του μέσου της. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επίπονη και δεν μπορεί να την κάνει μόνος του, αλλά χρειάζεται την κατάλληλη αγωγή⁴⁴.

τὸ μέσον: Η έννοια βέβαια της μεσότητας δεν παρουσιάζεται για πρώτη φορά στον Αριστοτέλη. Υπάρχει ήδη ριζωμένη στην ελληνική παράδοση (**μέτρον ἄριστον, μηδὲν ἄγαν**), αναφέρεται δε και σε άλλα αντικείμενα. Η έννοια της μεσότητας είναι γνωστή στην ελληνική ποίηση και κατά τον 5ο αι.

---

⁴⁴ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=134#3

π.Χ. κυριαρχεί στην ελληνική διανόηση. Την χρησιμοποιούν οι Ίωνες φιλόσοφοι, ο Πρόδικος την εισάγει στην ρητορική, οι Πυθαγόρειοι την εφαρμόζουν στα μαθηματικά, ομοίως κάνουν χρήση αυτής οι Έλληνες ιατροί, από όπου τη δανείζεται ο Δημόκριτος και την καθιερώνει ως όρο στην ηθική φιλοσοφία. Η έννοια της μεσότητας στον Αριστοτέλη προέρχεται από τη διδασκαλία του Πλάτωνα στον διάλογο Φίληβο, όπου γίνεται λόγος «περί πέρατος, άπειρου, και πεπερασμένου»⁴⁵. (βλ. και Παράλληλα Κείμενα)

Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β 6.4-8, 1106a26-b7

Ἐν παντί δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς... Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἔστιν ἔν και τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἔν, οὐδὲ ταῦτὸν πᾶσιν. Οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἐξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσφ γὰρ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται· τοῦτο δὲ μέσον ἔστι κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ εἴ τω δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἐξ μναῶς προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῶ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῶ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολὺ. Ὅμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ πάλης. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἐλλειψίν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς.

---

⁴⁵ Λυπουρλής – Δ. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 163, Ἰγνατιάδης Γ.Μ., ὁ.π., σ. 41, υποσημείωση 14

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:
  - α) *Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς...*: Η διαίρεση σε κάτι συνεχές και διαιρετό μπορεί να γίνει μόνο με αντικειμενικά κριτήρια.
  - β) *Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων*: Το υποκειμενικό μέσο απέχει εξίσου από καθένα από τα δύο άκρα.
  - γ) *οὐ γὰρ εἶ τῷ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἕξ μναῖς προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῶ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον*: Στον αθλητισμό η έννοια της μεσότητας προκαθορίζεται εκ των προτέρων.
  - δ) *Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται*: Η μεσότητα είναι αποτέλεσμα συνειδητής προσπάθειας και επιλογής.
2. Να καταγράψετε τις εκφράσεις του κειμένου σε δύο διαφορετικές στήλες που αναφέρονται στην αντικειμενική μεσότητα και στην υποκειμενική μεσότητα.

Αντικειμενική μεσότητα	Υποκειμενική μεσότητα

3. Ο φιλόσοφος δομεί εδώ τη σκέψη του γύρω από τις έννοιες της «μεσότητας» και των δύο «ακροτήτων». Αφού εντοπίσετε τις λέξεις ή φράσεις που αναφέρονται σε κάθε έννοια χωριστά, να διατυπώσετε με δικά σας λόγια τους ορισμούς που δίνει ο Αριστοτέλης.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Γνωρίζουμε ήδη από τα προηγούμενα ότι η ηθική αρετή είναι «έξις» κατά το γένος. α) Ποια καινούργια στοιχεία – πληροφορίες μας προσφέρει το κείμενο για να συμπληρώσουμε τον ορισμό της έννοιας; β) Ποια από αυτά τα στοιχεία μπορούν κατά τη γνώμη σας να στηρίξουν την άποψη που ο Αριστοτέλης θα υποστηρίξει αργότερα, ότι η ηθική αρετή είναι «**μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις**»;
2. Να δείξετε με επιχειρήματα ότι όσα λέγονται σ' αυτήν την ενότητα υποστηρίζουν τη βασική αριστοτελική θέση ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει εκ φύσεως σε εμάς.
3. **Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων...ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς** υποστηρίζει ο Αριστοτέλης. Να δείξετε ότι απαραίτητη προϋπόθεση αυτού είναι η σωματική ρήση «**γνώθι σαυτόν**» και γι' αυτό η κατάκτηση της ηθικής αρετής γίνεται δύσκολο και επίπονο έργο.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. **τῷ ἀρχομένῳ – αἰρεῖται**: α) Ποια σημασία έχουν οι λέξεις στο κείμενο; β) Ποια άλλη σημασία των ρημάτων γνωρίζετε;
2. Να βρείτε στο κείμενο συνώνυμα των λέξεων: **κελεύω, ἦττον, προτιμῶ, ἐπαῖων, βιβρώσκω**.
3. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: **ἐπισταμένως, λειπτέον, πρόσληψις, συνοχή, ταυτότης**.

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Σε ποιο βαθμό η αριστοτελική αντίληψη περί μεσότητας συνδέεται με τη γενικότερη αρχαιοελληνική παράδοση περί μέτρου; Στην απάντησή σας λάβετε υπόψη το παρακάτω κείμενο (Α ή Β) και αξιοποιήστε στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς.

Υβρις φυτεύει τύραννον. [αντ. α]

Αν όμως σαν τον ποταμό

η έπαρση σηκώνει ματαιότητα,

αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά

κι αν ανεβεί στην κορυφή της στέγης,

απότομα γκρεμίζεται στα βάθη

της ανάγκης και με το πόδι στο κενό

παραπατά· το θεό παρακαλώ 880

να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό.

Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου.

Αν κάποιος πράττοντας και λέγοντας [στρ. β]

πορεύεται τον υπερόπτη δρόμο,

όποιος τη Δίκη δε φοβάται

κι όποιος δε σέβεται τα ιερά τεμένη των θεών,

ας λάβει μοίρα δεινή

για την ανόσια χλιδή της έπαρσής του.

Αν κερδίζει παράνομα κέρδη 890

κι αν δεν ξορκίζει την ασέβεια

κι αν βεβηλώνει μανιακός τ' ανέγγιχτα,

πώς θα το καυχηθεί πως θα γλιτώσει

την ψυχή απ' των θεών τα βέλη;

Αν είναι να τιμούν ανόσιες πράξεις,

γιατί να σέρνω το χορό στην ιερά πανήγυρη;

Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στ. 873-896

*Καρδιά, καρδιά μου, που σε ταράζουν αγιάτρευτες
συμφορές, μάζεψε τις δυνάμεις σου κι αντιμετώπισε
τον εχθρό προτάσσοντας τα στήθη σου. Με
σταθερότητα δέξου τον αγώνα με τον εχθρό σώμα
με σώμα. Αν νικήσεις μη δείξεις τη χαρά σου
δημόσια κι αν νικηθείς μη ριχτείς στο πάτωμα του
σπιτιού σου κλαίγοντας. Να χαίρεσαι στη χαρά και να
λυπάσαι στη λύπη, αλλά όχι υπερβολικά. Προσπάθησε
να καταλάβεις το ρυθμό που κυβερνά τους ανθρώπους.*

Αρχίλοχος, Θυμέ, Θύμ' (D67a, 128W)

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Πυθαγορικά έπη, 25-39

- Τα αποκαλούμενα ως Χρυσά έπη είναι μια ολιγόστιχη συλλογή παραγγελμάτων «πρακτικής αρετής», που θεωρείται έργο των νεοπυθαγορείων αντικατοπτρίζοντας την ηθική διδασκαλία του Πυθαγόρα. Τα κριτήρια των ηθικών επιλογών και στάσεων ζωής που προτείνει ο συγγραφέας του κειμένου είναι: α) η ατομική ωφέλεια, β) η προσωπική αξιοπρέπεια η ευχαρίστηση-ηδονή, γ) η διαφύλαξη της καλής (σωματικής και ψυχικής) υγείας, δ) η αποτροπή-αποφυγή του φθόνου των άλλων, ε) η επιδίωξη και διατήρηση του μέτρου.

Από τα παραπάνω κριτήρια προβάλλεται ιδιαίτερα η αξία του μέτρου: «το μέτρο είναι άριστο σε όλα». Το «μέτρο» αυτό προσομοιάζει με την «υποκειμενική μεσότητα» του Αριστοτέλη (πβ. «Μην κάνεις άσκοπες δαπάνες, σαν κάποιος που αγνοεί το καλό, αλλά ούτε να είσαι φιλάργυρος»). Ωστόσο, η αριστοτελική μεσότητα, συνδέεται με την τελείωση, την ολοκλήρωση του ανθρώπου –διάσταση που δεν υπάρχει στο Παράλληλο Κείμενο–, ενώ, παράλληλα, έχει σαφώς κοινωνικό-πολιτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι επιδιώκεται και κατακτάται εντός και χάριν της κοινωνίας, της πολιτικής κοινότητας. Αντίθετα, ο Πυθαγόρας φαίνεται ότι

υιοθετεί μια ατομική ηθική με κύριο στόχο την ευχαρίστηση και την προσωπική ωφέλεια.

Παράλληλο 2ο, Ιωάννης Κασσιανός Πρὸς Λεόντιον ἡγούμενον⁴⁶

- Η «διάκριση» παρουσιάζεται ως χάρισμα που συγκρατεί την ισορροπία στη ζωή του χριστιανού δίνοντας την αίσθηση του μέτρου κι υποδεικνύοντας πότε μπορεί να κάνει κάτι. Έτσι, ο άνθρωπος «της διακρίσεως» καθίσταται άνθρωπος του μέτρου, ικανός να αποφεύγει τα άκρα και να ξεχωρίζει το ορθό επιλέγοντας το αγαθό. Αντίστοιχα η αριστοτελική μεσότητα, διδάσκει στον άνθρωπο να ενεργεί αποφεύγοντας τις υπερβολές και προς τις δύο πλευρές, ενώ η απουσία της γεννά την υπερβολή και κάθε κακό.

Ασφαλώς η χριστιανική «διάκριση» δεν ταυτίζεται με το αριστοτελικό «μέσον». Η αρετή αυτή επιδιώκεται με στόχο την τελείωση-ολοκλήρωση του ανθρώπου, όχι όμως με την αριστοτελική έννοια της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας, αλλά με πνευματική διάσταση, δηλαδή με τη χριστιανική έννοια της συγκρότησης πνευματικής ζωής και της προσέγγισης του Θεού. Η χριστιανική «διάκριση» εξάλλου επιτυγχάνεται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τη θεωρία του Αριστοτέλη· συγκεκριμένα, με την τήρηση των θεϊκών εντολών, την προσευχή, την καθαρότητα της καρδιάς, τη μετάνοια, την ταπεινοφροσύνη, την πνευματική καθοδήγηση.

---

⁴⁶ Οι ομοιότητες είναι απολύτως εξωτερικές και οι διαφορές επί της ουσίας, αφού ο σκοπός της ηθικοποίησης στο πατερικό κείμενο δεν είναι -όπως διατρανώνει σε όλους τους τόνους ο Αριστοτέλης -να γίνουμε ενάρετοι για να είμαστε καλοί πολίτες, αλλά αφορά εκείνους που *επιθυμούν να πλησιάσουν/προσεγγίσουν ευκολότερα το θεό* δηλαδή τους αναχωρητές, γέροντες, ηγούμενους, θρησκευόμενους. (Τουρνά, ό.π. σ. 10)

Διδακτική Ενότητα 15η - Ορισμός της αρετής

Ερμηνευτικά σχόλια

Οἷον...: Στο κείμενο που προηγείται ο Αριστοτέλης είχε διατυπώσει τη θέση ότι στα πάθη υπάρχει ἔλλειψη και υπερβολή και μεσότητα. Εδώ αποδεικνύει την παραπάνω θέση επαγωγικά, με παραδείγματα συναισθημάτων στα οποία διαπιστώνονται η υπερβολή και η ἔλλειψη, επισημαίνοντας επιπλέον ότι το «**μᾶλλον**» (=υπερβολή) και το «**ἥττον**» (= ἔλλειψη) δεν είναι καλά. Βεβαίως ο μετριασμός των παθών με τη μεσολάβηση της αρετής δεν σημαίνει την εξολόθρευσή τους, αλλά τη μεταμόρφωση και ανάπλασή τους ἔτσι, ὥστε η ποσότητα αυτών να μετατραπεί σε ποιότητα ηθική. [Οι αρχαίοι Έλληνες γενικά είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν, ότι για να παραγάγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα.]

φοβηθῆναι, θαρρῆσαι, ..., λυπηθῆναι: Ο Αριστοτέλης προτιμά εδώ να αναφερθεί στα πάθη μέσω απαρεμφάτων. Θέλει να τονίσει ότι στην περίπτωση της ηθικής δεν έχει τόσο σημασία το συναίσθημα που αναπτύσσει ο άνθρωπος στην ψυχή του, αλλά η ἔμπρακτη εκδήλωσή του. Η αρετή και η κακία κρίνονται πάντα στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (Φάκελος Υλικού σ. 139).

μᾶλλον καὶ ἥττον: Είναι εύκολο να καταλάβουμε, ότι δίπλα σ' αυτά του συγκριτικού βαθμού επιρρήματα πρέπει να προστεθεί μια γενική συγκριτική τοῦ δέοντος λαμβάνοντας υπόψη ότι η λέξη που κυριαρχεί στο απόσπασμα είναι η λέξη **δεῖ**⁴⁷.

---

⁴⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 166

τὸ δ' ..... ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Η αρετή προσπαθεί το **μᾶλλον** καὶ **ἥττον** της υπερβολῆς και της ἔλλειψης να το οδηγήσει στο «**μέσον**», ὡστε να επιτύχει το **εὖ** της αρετῆς.

Ο συλλογισμός

1η προκείμενη (μειζων): *τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον*

2η προκείμενη (ελάσσων): *ὅπερ (= τὸ ἄριστον) ἐστὶ τῆς ἀρετῆς* [Η ετυμολογική συγγένεια των δύο εννοιών, κατά τον Αριστοτέλη, σημαίνει ότι υπάρχει και νοηματική σχέση μεταξύ τους.]

μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Στη συγκεκριμένη φράση α) δίνεται ἔμφαση (προβολή των δύο συντακτικῶν μελών) με την παρουσία των **τε καὶ** β) η αναφορική αντωνυμία αναφέρεται αποκλειστικά στη λέξη **ἄριστον**, καθώς μάλιστα δημιουργείται και ἕνας ετυμολογικός συσχετισμός με τη λέξη **ἀρετή**. Επιπλέον, η σειρά που διάλεξε στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης για τη διατύπωση των σκέψεών του καθιστούσε απαραίτητο να ακουστεί κάποια στιγμή η λέξη **ἀρετή**. [Ίσως μάλιστα στο συγκεκριμένο σημείο να υπάρχει και φθορά του κειμένου και η φράση να είχε τη μορφή **μέσον τι καὶ ἄριστον**, που θα ήταν η λογική συνέπεια και ἀπόληξη μιας ιδέας, ὡπως το υποκειμενικό **μέσον**⁴⁸.]

Συμπέρασμα: *ἀρετὴ ἐστὶν τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ.*

Η θέση του Αριστοτέλη για τα συναισθήματα

Ο Αριστοτέλης ούτε εκθειάζει, αλλά ούτε και καταδικάζει τις τάσεις που είναι εγγενείς στον άνθρωπο· αυτές οι τάσεις είναι αδιάφορες καθαυτές, γίνονται αγαθές ή κακές όταν, αντίστοιχα υποτάσσονται ή κυριαρχούν πάνω στον «δίκαιο κανόνα», τον οποίο η ἔλλογη φύση μας

⁴⁸ Λυπουρλής Δ., ὁ.π., σσ. 364 - 373

συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλλει σε αυτές⁴⁹. Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς θα εμφυσήσουμε νοημοσύνη στα συναισθήματά μας, ώστε να φθάσουμε στην αυτοκυριαρχία; Με την αγωγή και την παιδεία, όπως ισχυρίστηκε και ο Πλάτων. Στη συγκεκριμένη ενότητα ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τις προϋποθέσεις βάσει των οποίων ένα συναίσθημα ή μία πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεσότης. Αναλυτικότερα:

- **ὄτε δεῖ καὶ ἐφ’ οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ:** Για να διαπιστώσουμε αν η συμπεριφορά ενός ανθρώπου είναι μεσότητα, αρετή δεν αρκεί μόνο να γνωρίζουμε το είδος του συναισθήματος ή της πράξης, αλλά πρέπει να εξετάσουμε τις παρακάτω παραμέτρους:

1. τον χρόνο εκδήλωσης του συναισθήματος
2. τις συνθήκες εκδήλωσης του συναισθήματος
3. τα πρόσωπα προς τα οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα
4. τον σκοπό της εκδήλωσης του συναισθήματος
5. τον τρόπο της εκδήλωσης του συναισθήματος

Αυτό σημαίνει ότι η ίδια συμπεριφορά σε άλλο χρόνο, ή κάτω από διαφορετικές συνθήκες ή όταν αναφέρεται σε άλλους ανθρώπους ή εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και σκοπό μπορεί να είναι άλλοτε αρετή και άλλοτε κακία⁵⁰. Πάντως, ο Αριστοτέλης φροντίζει έπειτα να προφυλάξει την άποψή του από κάθε παρανόηση, τονίζοντας ότι όλα τα κατονομάσιμα συναισθήματα ή ενεργήματα δεν επιδέχονται μεσότητα: π.χ. αναισχυντία, φθόνος, μοιχεία, κλοπή, φόνος (άνδροφονία) προϋποθέτουν φαυλότητα⁵¹.

- **δεῖ...(δεῖ)...(δεῖ)...(δεῖ)...δεῖ:** Η επανάληψη του **δεῖ** καθορίζει το άριστο, τη μεσότητα, την αρετή, γιατί, όπως είναι γνωστό, το δεῖ δηλώνει το ορθό στο ηθικό πεδίο. Αλλά τίθεται το ερώτημα με ποια κριτήρια καθορίζεται αυτή η ορθότητα;

---

⁴⁹ Ross W.D.,ό.π., σ. 274

⁵⁰ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 35

⁵¹ Ross W.D.,ό.π., σ. 279

1. Το πρώτο κριτήριο που καθορίζει την ορθότητα, τη μεσότητα, το **δεῖ** (το τι πρέπει και τι δεν πρέπει) αν λάβουμε υπόψη τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες της εποχής, είναι το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης μέσα στην πόλη-κράτος.

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Όπως είναι γνωστό, η πόλη - κράτος είναι πιο βασικό πολιτικό σχήμα μέσα στο οποίο κινείται ο αρχαίος Έλληνας, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της (4^{ος} αι.) οπότε και ζει ο Αριστοτέλης. Αλλά η πόλη-κράτος δεν είναι μόνο ένα πολιτικό σχήμα, αλλά εκφράζει ολόκληρο το πνεύμα με το οποίο διασφαλίζεται η συνέχεια και η παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινής συμβίωσης με τους οποίους πρέπει κάθε άτομο να μετρήσει τον εαυτό του, για να διαπιστώσει αν ενεργεί σωστά. Έτσι, ενάρετος πολίτης είναι αυτός που είναι καλός συμπολίτης, που κάνει το καθήκον του απέναντι στην πόλη-κράτος. Δηλαδή η αρετή του αρχαίου Έλληνα είναι «πολιτική» έχει σχέση με τον άνθρωπο ως πολιτικό ον, δεν είναι προσωπική, ατομική αρετή. Αν η πράξη του πολίτη είναι σύμφωνη με τους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης, τότε είναι ενάρετη.

2. Ένα δεύτερο κριτήριο (που αναφέρεται σε ένα άλλο έργο του, τα **Αναλυτικά "Υστερα** 97b 15-20) ήταν για τον αρχαίο Έλληνα το συγκεκριμένο παράδειγμα πραγματωμένης αρετής που εμπεριέχεται στην παράδοση του τόπου του, την παλαιότερη (μυθική) αλλά και την πιο πρόσφατη (ιστορική): τα πρότυπα, οι άνδρες - φορείς των αρετών, **οἱ σπουδαῖοι ἄνδρες.**
3. Ένα τρίτο κριτήριο, το οποίο θα αναφερθεί στην επόμενη ενότητα, είναι ο ορθός λόγος, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να εφαρμόζει στις καθημερινές περιστάσεις της ζωής του το ηθικά ορθό, το δεῖ.

Αποτελεί την πνευματική δραστηριότητα που δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές για το ανθρώπινο πράττειν⁵².

Η σημασία των διευκρινίσεων για τη μεσότητα

Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης εισάγει μια νέα φιλοσοφική θεώρηση αντιμετώπισης των καταστάσεων, που κυκλώνουν τον άνθρωπο στην καθημερινή του συμπεριφορά και τον προβληματίζουν για το τι πρέπει να πράξει. Με την ηθική της κατάστασεως, που εισηγείται ο φιλόσοφος, επιβάλλει την έννοια του καιρού και των περιστάσεων για την ηθική δράση. Αυτό ακριβώς εννοεί με την έννοια της μεσότητας ο Αριστοτέλης: εννοεί τόσο την αποφυγή των άκρων στα πάθη και στις πράξεις τον ανθρώπου, όσο και τη δράση αυτού σύμφωνα με τον καιρό και τους λοιπούς όρους, που στοιχειοθετούν την ηθική περίσταση, μέσα στην οποία πρέπει να δράσει και να εφαρμόσει το ηθικά σωστό. Επομένως, η υποκειμενική μεσότητα δεν είναι κάτι το αυθαίρετο, αλλά συγκεκριμενοποιείται και αποτελεί συνάρτηση αφενός των 5 παραμέτρων που αναφέρθηκαν και αφετέρου των 3 κριτήριων που καθορίζουν το ηθικά ορθό. Έτσι, στην ενότητα αυτή κάνει με έναν τρόπο απέριττο και σαφή την τόση βασική για την περί αρετής διδασκαλία του διάκριση μεταξύ της αντικειμενικής και της υποκειμενικής μεσότητας.

ὁμοίως... τὰς πράξεις: Επαναλαμβάνοντας ο Αριστοτέλης ότι, ὅπως στα συναισθήματα ἔτσι και στις πράξεις, υπάρχει υπερβολή και ἔλλειψη και «μέσον», και επίσης ότι η ηθική αρετή αναφέρεται στα συναισθήματα και τις πράξεις προωθεί τη σκέψη του.

Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς:
Η διπλή χρήση των **δεῖ** (ὄτε δεῖ, ὡς δεῖ), τα τρία **δεῖ** που εννοούνται (ἐφ' οἷς

⁵² Ιγνατιάδης Γ.Μ., ὁ.π., σσ. 35-6, 41-2, Λυπουρλής – Μωραΐτου, ὁ.π., σσ. 167-171

(δεῖ), πρὸς οὓς (δεῖ), οὗ ἔνεκα (δεῖ)), η εννοούμενη γενική συγκριτική (καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)) και οι ρηματικοί τύποι ψέγεται και ἐπαινεῖται υποδηλώνουν τον κοινωνικό/πολιτικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Οι καθιερωμένες αξίες της κοινωνίας αποτελούν ένα αντικειμενικό δεδομένο για τον εκάστοτε πολίτη. Εξισορροπείται έτσι ο προσωπικός-υποκειμενικός χαρακτήρας της ηθικής (Φάκελος Υλικού, σ. 139).

Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την έλλειψη και τη μεσότητα. Έτσι απορρίπτει την υπερβολή (μᾶλλον) και την έλλειψη (ἥττον) αρχικά με μια ήπια φράση, **ἀμφοτέρα οὐκ εὔ**, η οποία αποτελεί και σχήμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφής και κατηγορηματικός λέγοντας πως η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται (ἢ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το **ἄριστον** και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται (**τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται**). Οι ρηματικοί τύποι **ἁμαρτάνεται** και **κατορθοῦται** αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής πράξης, ενώ οι φράσεις **ὅτε δεῖ ... ὡς δεῖ** και οι ρηματικοί τύποι **ψέγεται** και **ἐπαινεῖται** υποδηλώνουν την κοινωνική διάσταση της αρετής⁵³.

---

⁵³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=136#3

Ο βασικός συλλογισμός⁵⁴

1^η Προκείμενη:

α) ἡ μὲν ὑπερβολή... καὶ ἡ ἔλλειψις:

υπερβολή ⇒ αμαρτία = σφάλμα ⇒ ψόγος

ἐλλειψη ⇒ αμαρτία = σφάλμα ⇒ ψόγος

β) τὸ δὲ μέσον...κατορθοῦται:

μεσότητα ⇒ επιτυχία του ορθού ⇒ ἐπαινος

(κατορθοῦται)

Όταν στις πράξεις και στα πάθη έχουμε

A) υπερβολή ή ἐλλειψη, τότε αυτή η συμπεριφορά θεωρείται εσφαλμένη και επικρίνεται

B) μεσότητα, τότε λέμε ότι πετυχαίναμε το ορθό και αυτό το πράγμα επαινείται.

2η Προκείμενη:

ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: και τα δύο αυτά (ο ἐπαινος & το ὀρθο) πάνε μαζί με την αρετή

Η επιτυχία του ορθού και ο ἐπαινος αυτού του πράγματος είναι ιδιότητα της αρετής, είναι αρετή.

Συμπέρασμα:

Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή

Άρα, η αρετή είναι κάποια μεσότητα.

☞ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτό το σημείο επιλέγει την οριστική ἐγκλιση στη διατύπωση του συμπεράσματος, γεγονός που δείχνει τη βεβαιότητα του φιλοσόφου για τη θέση του. Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεί δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Η αρετή είναι

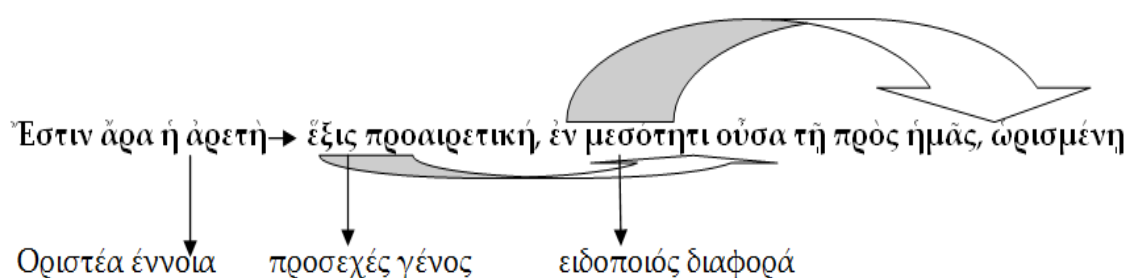
⁵⁴ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ὀ.π., σ. 37

απλώς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (**δεῖ**), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητα.

Βρισκόμαστε στο πιο κεντρικό σημείο του ανθολογημένου αποσπάσματος, αλλά και γενικά της ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, στον ορισμό της αρετής.

Ο ορισμός της αρετής κατά τον Αριστοτέλη

ἕξις προαιρετικὴ:

- Η αρετή είναι **ἕξις**: με το συγκεκριμένο ὄρο ο Αριστοτέλης προσδιόρισε το γένος της αρετής. Ἐτσι, γενικά, **ἕξις** είναι να βρίσκεται ένας άνθρωπος ὑστερα από άσκηση (ἔθος) σε μια διαρκή κατάσταση, σε μια κατάσταση τέτοια ώστε το άτομο να ενεργεί με ένα μόνιμο και σταθερό τρόπο. Επειδή, όμως, **ἐκ τῶν ὁμοίων ενεργειῶν αἱ ἕξεις** γίνονται, μόνο οι καλές ενέργειες έχουν σχέση με την αρετή⁵⁵.

Επιπλέον:

α) πρέπει αυτή να χαρακτηρίζεται από **προαίρεσιν**. πβ **πᾶς ἐπιστήμων τὸ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται**. (B6, εδ. 8)

Τι είναι, όμως, **προαίρεσις**; Είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρετής, το οποίο **δεν πρέπει να ταυτίζεται**:

- με την εκούσια πράξη, αφού και τα παιδιά και τα ζώα ενεργούν εκούσια, αλλά όχι ὑστερα από ώριμη σκέψη.

⁵⁵ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ὁ.π., σσ. 38-9

- ο με την επιθυμία, αφού και τα άλογα ζώα έχουν επιθυμία.
- ο με τη βούληση, αφού αυτή μπορεί να στρέφεται σε πράγματα αδύνατα ή που δεν εξαρτώνται από εμάς.

Αντίθετα η **προαίρεσις** στρέφεται σε σκοπούς που είναι προσιτοί (**περί τὰ ἐφ' ἡμῖν**): επίσης, στρέφεται και στα μέσα γιατί με την **προαίρεσιν** επιλέγουμε τα μέσα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσουμε τον σκοπό μας. Επομένως, είναι η εκλογή, ύστερα από ώριμη σκέψη, ενός πράγματος που επιθυμώ ανάμεσα από δύο ή περισσότερα πράγματα που έχω στην εξουσία μου και που είναι προσιτά σε μένα με την απόφαση και διάθεση να προχωρήσω στην πράξη. Η προαίρεσις είναι ο πυρήνας της ηθικής πράξης, η βάση της αρετής. Αν αποφασίσω ύστερα από ώριμη σκέψη, τότε μόνον η πράξη μου, εφόσον βέβαια έχει και τις άλλες προϋποθέσεις (μεσότητα κ.τ.λ) είναι ενάρετη. Αυτό σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης στην ηθική δέχεται την ελευθερία της βουλήσεως⁵⁶. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

α) ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης του (εϊδώς)** και β) να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα (βεβαίως και άμετακινήτως).**

Στο πλαίσιο της ηθικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη ανατίθεται καθοριστικός ρόλος στην προαίρεση. Ο λόγος είναι ότι αποτελεί ελεύθερη και συνειδητή επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ζωής, επιλογή που οδηγεί σε συγκεκριμένες αποφάσεις σε κάθε μία επιμέρους περίπτωση. Δίκαιος δεν είναι αυτός που τυχαίνει να κάνει κάποιες δίκαιες πράξεις, αλλά αυτός που συνειδητά επέλεξε τη δικαιοσύνη ως στάση ζωής και ακολουθεί στις επιμέρους επιλογές του την αντίστοιχη σταθερή πορεία.

---

⁵⁶ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 39-40

μεσότητα πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ ... ᾧ ἂν φρόνιμος, ὀρίσειεν: Στη συνέχεια ο ορισμός της αρετής προχωρεί στην ειδοποιό διαφορά της αρετής. Η αρετή είναι μεσότης με κριτήριο εμάς, υποκειμενική μεσότητα πρὸς ἡμᾶς ὄχι κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Η «υποκειμενική» αυτή μεσότητα, ενώ φαίνεται ότι μπορεί να οδηγήσει στην αυθαιρεσία και στην εύκολη λύση του συμβιβασμού, ο Αριστοτέλης καθορίζει εκείνα τα κριτήρια ορθότητάς της, ὥστε να αντικειμενικοποιείται ως ένα βαθμό⁵⁷. Ἦδη αναφερθήκαμε τόσο στις 5 παραμέτρους που διαμορφώνουν την ηθική περίσταση (χρόνος, τρόπος κλπ), όσο στα 3 κριτήρια που προσδιορίζουν το ηθικά ορθό (πόλη-κράτος, παράδοση, ορθός λόγος). Εδώ αναφέρεται στον ορθό λόγο, όπως αυτός εκφράζεται από τον φρόνιμον πολίτη.

ὠρισμένη λόγῳ ... ᾧ ἂν φρόνιμος, ὀρίσειεν:

Η σημασία του ορθού λόγου στον Αριστοτέλη

Ο ορισμός της ηθικής αρετής περιέχει την αναφορά σε μια αρετή του σου. Για να είναι ηθικά ενάρετος, πρέπει είτε να διαθέτει ο ίδιος φρόνηση, είτε να ακολουθεί το παράδειγμα ενός φρόνιμου ανθρώπου. Η ορθή πράξη καθορίζεται πράγματι από την εφαρμογή γενικών αρχών (το δεῖν) στους ὅρους της συγκεκριμένης περίπτωσης (χρόνος, τρόπος κλπ) χάρη σε μια λογική διαδικασία⁵⁸. Η έννοια του ορθού λόγου είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της: αριστοτελικής ηθικής: είναι μια διανοητική ποιότητα η οποία στην ηθική του Αριστοτέλη έχει την ίδια λειτουργία με τη γνώση των Ιδεών στον Πλάτωνα. Αυτή η ικανότητα να βλέπουμε σωστά τα πράγματα, στον Αριστοτέλη αντίθετα με τον Πλάτωνα, δεν έχει τίποτε μυστηριώδες, αλλά είναι κάτι έμφυτο (λογική έχουν ὅλοι οι ἄνθρωποι), που καλλιεργούμενο με την αγωγή, γίνεται τελικά, καρπός της εμπειρίας και της σοφίας. Βέβαια, αν και ο Αριστοτέλης επεξεργάστηκε φιλοσοφικά την έννοια του ορθού λόγου,

⁵⁷ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ὁ.π., σσ. 40-1

⁵⁸ Ross W.D., ὁ.π., σ. 276

αυτή η έννοια είναι σωκρατική κληρονομιά⁵⁹. Η **φρόνησις** δεν είναι ούτε σοφία, ούτε επιστήμη, ούτε τέχνη «είναι μία έξη που ενέχει τον ορθό λόγο, που οδηγεί στην αλήθεια σε ό,τι φορά το καλό και το κακό για τον άνθρωπο» (**Ηθικά Νικομάχεια** 1140b 5-6). [Σε άλλα σημεία, π.χ. στις Ενότητες 7 και 9, σημαίνει τη διανοητική ικανότητα του ανθρώπου στο σύνολό της, ενώ στην Ενότητα 1 ο όρος φρόνησις είναι ισοδύναμος νοηματικά με τους όρους σοφία ή έπιστήμη.]

☞ Η ηθική αρετή για τον Αριστοτέλη είναι ουσιαστικά φρόνηση σε διάφορες μορφές και εκδοχές ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης μιλά για τον φρόνιμο ως μέτρο και πρότυπο της αρετής. Με τη φρόνηση η ηθική αρετή γίνεται πλήρης, ολοκληρώνεται καθώς αποκτά πλήρως «λόγο», δηλαδή πρακτικό λόγο ο οποίος όχι μόνο καθορίζει το αγαθό κάθε φορά αλλά και επιτάσσει την πράξη του, διαμορφώνει την επιθυμία του αλόγου⁶⁰.

Ορθός λόγος δεν είναι βέβαια η λογική του οποιουδήποτε ανθρώπου, αλλά του φρόνιμου. Η λογική του **φρόνιμου** είναι ικανή να διακρίνει την αλήθεια μέσα στα πράγματα και να εκτιμά κάθε φορά το ορθό για να μπορεί να επιλέγει το δέον και να το πράττει⁶¹. Κατά την Αριστοτελική αντίληψη ο **φρόνιμος** διαθέτει μια φωτισμένη κριτική ικανότητα μέσω της οποίας διακρίνει τι πρέπει να θεωρηθεί ως αξιόλογο⁶². Μ' αυτή τη σκέψη ο Αριστοτέλης τονίζει ότι, το να βρει κάποιος σ' όλα τη μεσότητα, είναι βέβαια δύσκολο· δεν μπορεί δηλαδή ο καθένας, αλλά μόνο **ο είδώς**. Γι' αυτό η αρετή είναι σπάνια, αξιέπαινη κι όμορφη⁶³. Επομένως, κριτήριο είναι ο **φρόνιμος** άνθρωπος, ένας συγκεκριμένος άνθρωπος που έζησε ή ζει ανάμεσά μας και κατόρθωσε να πραγματώσει την αρετή. Η αρετή του

---

⁵⁹ Düring I., ό.π., σσ. 252-3

⁶⁰ Καραμανώλης Γ., «Η σχέση ηθικής αρετής και φρόνησης στην αριστοτελική ηθική», σε *Υπόμνημα*, τεύχος 9, Ιούνιος 2009, σσ. 77-8

⁶¹ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 41

⁶² Γεωργούλης Κ.Δ., ό.π., σ. 308

⁶³ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 42

Αριστοτέλη (υποκειμενική και σχετικοποιημένη με βάση τα συγκεκριμένα περιστατικά) είναι ανθρώπινη⁶⁴. Επίσης κατοχυρώνεται η δυνατότητα προόδου και ηθικής βελτιώσεως.

λόγος: ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.

φρόνιμος: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το **δέον**, τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται⁶⁵.

- **Μεσότης δύο κακιῶν:** Ολοκλήρωση του ορισμού της αρετής προσδιορίζοντας και το χαρακτήρα της έννοιας που είναι αντίθετη από την αρετή, της κακίας. Η αρετή είναι μεσότητα ανάμεσα σε δύο κακίες που προσδιορίζονται, όμως, από την υπερβολή και την έλλειψη σε σύγκριση με το **δέον**.

τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι: Η αρετή αναζητά και «αἰρεῖται» τη μεσότητα. Η αρετή από μόνη της επιλέγει και ευρίσκει το **μέσον**. Η αρετή ως μεσότης δεν αποτελεί ποσοτικό συμψηφισμό ετερόκλητων πραγμάτων, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας αξιολογικής

⁶⁴ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 42, υποσημείωση 16

⁶⁵ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=137#3

συνθέσεως των συναισθημάτων, όπου οι ποσοτικές αντιθέσεις αυτών συναιρούνται σε μία ποιοτική σύνθεση. Η αρετή από πλευράς μεν περιεχομένου ευρίσκεται στο μέσο δύο ακροτήτων (της υπερβολής και της έλλειψης), ως αξία όμως και ηθικό επίτευγμα είναι το ύψιστον, η μεσότητα είναι μια αξιολογική σύνθεση⁶⁶.

ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Από την ανάλυση του ορισμού της αρετής αποδεικνύεται, έμμεσα τουλάχιστον, ότι η αρετή για την οποία μιλά ο Αριστοτέλης είναι μια ανθρώπινη αρετή όχι όμως πανανθρώπινη, είναι η ελληνική αρετή, η αρετή, η αρετή κατά πόλιν κράτος, όπως διαμορφώθηκε από την παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας και τον ορθό λόγο του «φρόνιμου». Βρισκόμαστε μπροστά σε μια από τις πιο ωραίες στιγμές της ανθρώπινης σκέψης, η αρετή και η κακία να ορίζονται από την ανθρώπινη λογική⁶⁷.

Η θεωρία αυτή έχει αξία, επειδή αναγνωρίζει την ανάγκη να επιβληθεί κάποιο σύστημα ή, όπως λέει ο Αριστοτέλης, κάποια συμμετρία στις πολύμορφες τάσεις που υπάρχουν μέσα μας. Η συμμετρία είναι, βέβαια, έννοια ποσοτική, αλλά η αγαθή πράξη έχει και την ποσοτική της πλευρά· δεν πρέπει να είναι πολύ λίγη ούτε πάρα πολλή. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν ότι για να παράγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα⁶⁸.

Μία κριτική στην αριστοτελική θεωρία περί αρετής⁶⁹

Η έμφαση στον χαρακτήρα του δρώντος προσώπου και η προτεραιότητα που αποδίδεται σε συγκεκριμένες αρετές -σε αντίθεση με την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της ωφέλειας του συνόλου ή με την

⁶⁶ Γεωργούλης Κ. Δ., ό.π., σ. 309, Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 43

⁶⁷ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 42-3

⁶⁸ Ross W.D., ό.π., σσ. 278-9

⁶⁹ Σχολικό Βιβλίο «Αρχές Φιλοσοφίας» της Β' Λυκείου, σ. 146

υποταγή στις εντολές του αφηρημένου ηθικού νόμου- υποδεικνύουν ίσως ένα λειτουργικότερο κριτήριο ηθικής ορθότητας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι αυτό το κριτήριο είναι περισσότερο απτό και προφανές στον βαθμό που ενσαρκώνεται από το παράδειγμα του ίδιου του ενάρετου ανθρώπου, όπως αυτός περιγράφεται από τους φιλοσόφους που τονίζουν τη σημασία των αρετών.

Το πρόβλημα είναι ότι στις μέρες μας είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ιδεώδες των αρχαιοελληνικών αρετών, που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρότυπο του “καλού καγαθού” πολίτη της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της Αθήνας της κλασικής εποχής. Έτσι, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι οι αρετές για τις οποίες μιλούν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης μπορούν να καλλιεργηθούν στις σύγχρονες πολιτείες, στις οποίες είναι τελείως διαφορετικές οι συνθήκες ζωής και φαίνεται να έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό το συλλογικό, κοινωνικό ήθος που ενέπνεε τους αρχαίους προγόνους μας. Για τον Αριστοτέλη οι αρετές αποτελούν συστατικά ενός βίου που επιτυγχάνει την ευδαιμονία. Και λέγοντας “ευδαιμονία” ο συγγραφέας των Ηθικών Νικομαχείων εννοούσε την πλήρη άνθηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ολόπλευρη ενεργοποίηση των κυριότερων ανθρώπινων δυνατοτήτων - όχι απλώς αυτό που σήμερα αποκαλούμε ευτυχία, δηλαδή κάποια, λιγότερο ή περισσότερο, παροδική και υποκειμενική ψυχική κατάσταση ευφορίας. Είναι όμως αμφίβολο αν μια τέτοια πλούσια και ισχυρή αντίληψη του αρχαιοελληνικού αγαθού βίου είναι συμβατή με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου του 21ου αιώνα – αν βέβαια είναι επαρκώς κατανοητή από αυτόν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το ηθικό μοντέλο του συνετού και ενάρετου ανθρώπου μπορεί να μας φαίνεται κάπως αριστοκρατικό και περιοριστικό, αφού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα πάντα με την αρχική αριστοτελική θεώρηση, το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να πραγματωθεί απόλυτα από τις γυναίκες και από εκείνους που από τη φύση τους ήταν προορισμένοι για δούλοι.

Το συμπέρασμα στο οποίο είναι εύλογο να καταλήξουμε στο σημείο αυτό είναι πως οι αρετές από μόνες τους ίσως δεν επαρκούν για την πλήρη διασάφηση της έννοιας της ηθικότητας - πρέπει όμως να θεωρηθούν συμπληρωματικές προς τις γενικές ηθικές αρχές. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αρετές χωρίς αρχές είναι τυφλές, ενώ οι αρχές χωρίς αρετές είναι αδρανείς.

**Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.10-13-16
1106b18-28, 1106b36-1107a6**

Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἢ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἢ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἢ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου.

Ἔστιν ἄρα ἢ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει η αρετή προϋποθέτει τη μεσότητα. Από ποια σημεία του κειμένου φαίνεται αυτό; Να τα αναδιατυπώσετε με δικά σας λόγια.

2. Ποιες προϋποθέσεις προσθέτει εδώ ο φιλόσοφος, ώστε να οριστεί πληρέστερα η έννοια της μεσότητας;
3. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
  - α) Η συναισθηματική συμπεριφορά του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από ποσοτικές διαβαθμίσεις.
  - β) Οι συνθήκες εκδήλωσης ενός συναισθήματος είναι μία από τις παραμέτρους κατά τον Αριστοτέλη που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη κατά την αξιολόγηση των συναισθημάτων.
  - γ) Η λέξη ἄριστον και η λέξη ἀρετή παρουσιάζουν γλωσσική συγγένεια κατά τον Αριστοτέλη.
  - δ) Η ἀρετή επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο και εξαρτάται από την επίτευξη της αντικειμενικής μεσότητας.
  - ε) Οι κακίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στην υπέρβαση του μέτρου.

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε τα ρηματικά σύνολα της ενότητας που αναφέρονται στις έννοιες της υπερβολής και της μεσότητας. Ποια από αυτά αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής ἀρετής και ποια υποδηλώνουν την κοινωνική της διάσταση;
2. Ο Α. Lesky αναφέρει για τα Ηθικά Νικομάχεια ότι *«είναι μια ανάλυση του ηθικού, όπως αυτό εμφανίζεται κάτω από τις διάφορες συνθήκες της πραγματικότητας»*, και προσθέτει *«ο Αριστοτέλης, σε πολύ ανώτερο βαθμό από τον Πλάτωνα, λαμβάνει υπόψη του την επικαιρικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς»*. Να δείξετε την αλήθεια αυτών των απόψεων με τη βοήθεια χωρίων της ενότητας.
3. Να γράψετε τη συλλογιστική πορεία μέσα από την οποία ο Αριστοτέλης καταλήγει ότι η ἀρετή είναι **«μεσότης»** (πρώτη παράγραφος).

4. Ποια είναι η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στα συναισθήματα; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με αναφορές στο κείμενο.
5. Ποιο είναι το προσεχές γένος της αρετής και ποια η ειδοποιός της διαφορά όπως περιλαμβάνονται στον ορισμό της;
6. **φρόνιμος, τοῦ δέοντος:** Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν είναι πάντοτε, οριστικά και εφάπαξ καθορισμένο. Να εξηγήσετε ποιος ορίζει το περιεχόμενό τους και ποια είναι τα όρια του υποκειμενικού και του αντικειμενικού σ' αυτές τις έννοιες;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τα αντώνυμα των λέξεων: **φοβηθῆναι, λυπηθῆναι, ἦττον, ἔλλειψις, ἀμαρτάνεται, ἐπαινεῖται** και της φράσης **οὐκ εὔ**.
2. **φοβηθῆναι, ἐλεῆσαι:** α) Να γράψετε τα ομόρριζα ουσιαστικά που αποτελούν θεμελιώδεις όρους του αριστοτελικού ορισμού για την τραγωδία. β) Να δώσετε από ένα συνώνυμο και ένα αντώνυμο στον κάθε όρο.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από την "Πολιτεία" του Πλάτωνα και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Ηθικά" του Αριστοτέλη να απαντήσετε στο εξής ερώτημα: Ποια κοινή αντίληψη αναδεικνύεται στα δύο κείμενα αναφορικά με την ανθρώπινη ευθύνη στη διαμόρφωση της ηθικής του συμπεριφοράς;

Και τότε ένας προφήτης, αφού πρώτα τους έβαλε να παραταχθούν με τάξη, πήρε έπειτα από τα γόνατα της Λάχησης κλήρους και παραδείγματα βίων κι ανεβαίνοντας σ' ένα ψηλό βήμα φώναξε: «Της κόρης Λάχησης, θυγατέρας της Ανάγκης, είναι τούτος ο λόγος. Ψυχές της μιας ημέρας, αρχίζει για το θνητό γένος άλλος ένας κύκλος με κατάληξη το θάνατο. Δεν θα

σας πάρει με κλήρο κάποιος δαίμονας, θα τον διαλέξετε εσείς το δαίμονα. Οποιανού λάχει ο πρώτος κλήρος, αυτός πρώτος να διαλέξει τη ζωή που αναγκαστικά θα ζήσει. Δεν έχει δεσπότη η αρετή· ανάλογα αν την τιμάει κανείς ή την περιφρονεί, θα 'ναι και πιο μεγάλο ή πιο μικρό το μερτικό του επάνω της. Η ευθύνη είναι αυτουνού που διαλέγει· ο θεός δεν έχει ενοχή».

Πλάτων, Πολιτεία, 617d-e

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια Β3.1-2, 1104b3-13

- Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη ηδονών (κατά αντιστοιχία και δύο είδη λύπης):

(1) οι «καλές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ενάρετων πράξεων, που στηρίζονται στον ορθό λόγο, κι επομένως στη **μεσότητα**.

(2) οι «κακές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ευτελών, φαύλων πράξεων που δεν στηρίζονται στον ορθό λόγο.

Επομένως, καλείται κάθε άνθρωπος να επιλέξει τις πρώτες. Οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι στο **ἡδὺ καὶ τὴν ἡδονὴν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν**. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποστηρίξουμε ότι η αρετή είναι απαλλαγή από την ηδονή και τη λύπη, οἱ ἔμφυτες τάσεις προς την ηδονή και τη λύπη δεν πρέπει να καταπνίγονται, αλλά αντίθετα να διαπλάθονται έτσι, ώστε να λάβουν το κατάλληλο σχήμα⁷⁰. Έτσι αναδεικνύονται: α) η σχέση της αρετής με τις ηδονές και τις λύπες β) ο σημαντικός ρόλος της παιδείας.

Παράλληλο 2ο Αριστοτέλης Ἠθικά Μεγάλα, Α 7.2-4, 1186a12-27

- Στο απόσπασμα από τα Ηθικά Μεγάλα ο φιλόσοφος αρχικά ορίζει τα «πάθη», τις «δυνάμεις» και τις «έξεις». Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν διαφέρει από τους αντίστοιχους εννοιολογικούς προσδιορισμούς που υπάρχουν στα Ηθικά Νικομάχεια. «**Πάθη**» ονομάζει ο Αριστοτέλης την

⁷⁰ Ross W.D., ό.π., σ. 274

επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, τη φιλία, το μίσος, τον πόθο, τον ζήλο, τον έλεο και γενικά όσα παρακολουθεί η ηδονή και η λύπη. **Ως «δυνάμεις»** ορίζει τις δυνατότητες, τις ικανότητες που υπάρχουν στην ψυχή ενός ανθρώπου και τον καθιστούν ικανό να αισθάνεται, να βιώνει, αυτά τα «πάθη». **Με τις «έξεις»** «τοποθετείται ο άνθρωπος ως προς τα πάθη καλώς ή κακώς από ηθική άποψη», συνιστούν, επομένως, την ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση, τον χαρακτήρα που ο άνθρωπος διαμορφώνει με τη στάση που επιλέγει απέναντι σε αυτά. Επομένως, τα «πάθη» (όπως και οι «δυνάμεις») δεν είναι ούτε αρετές ούτε κακίες, καθώς είναι ακούσια, ενώ οι αρετές προϋποθέτουν θέληση και εκλογή ύστερα από ώριμη σκέψη.

Επομένως, οι διακρίσεις καλός ή κακός αρχίζουν μόνο απ' τη στιγμή που ο καθένας μας κρατά μια στάση απέναντι στα συναισθήματα, έχει εὖ ἢ κακῶς προς αυτά. Άρα η αρετή πρέπει να είναι «έξη» που αναπτύσσεται από μια ικανότητα, με την κατάλληλη άσκηση αυτής της ικανότητας⁷¹.

Παράλληλο 3ο Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 7.1-2·8-9, 8.13, 1177a12-19· 1177b26-1178a8· 1179a22-32

- Στον πλήρη ορισμό της αρετής στη δεύτερη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς ο φιλόσοφος συνδέει την ηθική αρετή με ένα στοιχείο που προέρχεται από το λόγον ἔχον μέρος της ψυχής, τη λογική, η οποία αποτελεί στοιχείο καθοριστικό της έννοιας της μεσότητας (πβ. ὠρισμένη λόγῳ), και μάλιστα τη λογική του ανθρώπου που διαθέτει μια διανοητική αρετή, τη φρόνηση (πβ. καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν). Επομένως, από τις διανοητικές αρετές αυτή η οποία έχει συνάφεια με τις ηθικές αρετές είναι η φρόνηση, μια μορφή «πρακτικής σοφίας», η οποία μετέχει και του διανοεῖσθαι (της νόησης, του νου) και του βούλεσθαι (της βούλησης).

Ο Αριστοτέλης στο Παράλληλο Κείμενο τοποθετεί τις διανοητικές αρετές-ικανότητες πάνω από τις ηθικές αρετές και ποιότητες, θεωρώντας ότι οι πρώτες προσφέρουν μεγαλύτερη ευτυχία από τις ηθικές αρετές.

---

⁷¹ Ross W.D., ό.π., σ. 275, Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π.,σ. 29

Πρεσβεύει ότι η τέλεια ευτυχία υπάρχει κυρίως στη σοφία, στον διανοητικό και θεωρητικό βίο, γιατί ο νους αποτελεί τη «θεϊκή ουσία» του ανθρώπου. Γι' αυτό προτρέπει τον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με το ανώτερο-άριστο μέρος της ψυχής του, του εαυτού του, που ταυτίζει με τον «νου». Έτσι, αν επιλέγουμε συνειδητά τον βίο που αντιστοιχεί στην ανώτερη φύση μας και είναι σύμφωνος με τον «νου», αν φροντίζουμε τον «νου» και ενεργούμε σύμφωνα με αυτόν, τότε θα επιτύχουμε την ύψιστη ευδαιμονία, καθώς αυτή ακολουθεί «την αρετή του αρίστου μέρους μας», εξασφαλίζοντας συγχρόνως την εύνοια των θεών. Καθώς, λοιπόν, η τέλεια ευδαιμονία δεν είναι παρά θεωρητική ενέργεια, η κατεξοχήν διανοητική αρετή που εκθειάζεται στο Παράλληλο Κείμενο είναι η σοφία (πρβ. «Ότι όλα αυτά αναφέρονται κυρίως στον σοφό είναι φανερό. Ο σοφός είναι λοιπόν ο πιο θεοφιλής, και ευλόγως και ο πιο ευδαίμων»).

Η σοφία αναδεικνύει ό,τι θείο υπάρχει στον άνθρωπο και γι' αυτό η θεωρητική ενέργεια που διέπει τη σοφία είναι ανώτερη από την πρακτική ενέργεια της φρόνησης. Ωστόσο στην αριστοτελική σκέψη οι δύο διανοητικές αρετές (η φρόνηση και η σοφία) «συνεργάζονται» αποβλέποντας στη διαμόρφωση του πλήρους ανθρώπου και της τέλει ευδαιμονίας.

Διδακτική Ενότητα 16η - Η πόλις

Ερμηνευτικά σχόλια

Τα Πολιτικά αρχίζουν μ' ένα κεφάλαιο που φαίνεται ότι έχει στόχο: α) να υπερασπιστεί το κράτος (πόλις) απέναντι στην άποψη των σοφιστών ότι η ύπαρξή του είναι συμβατική, β) να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα του κράτους (πόλεως) σ' αντιδιαστολή με άλλες μορφές κοινωνίας⁷².

Οι βασικοί συλλογισμοί

Α' Η πολιτική κοινωνία (πόλις) στοχεύει στο ανώτερο αγαθό

✚ 1η προκείμενη: **κάθε πόλη** [δηλ. *κάθε σύνολο οργανωμένο που διαθέτει αυτονομία, αυτάρκεια, ελευθερία και σύνταγμα*] **είναι μορφή κοινωνίας**

✚ 2η προκείμενη: **κάθε κοινωνία** [δηλ. *κάθε μορφή συμβιωτικής κοινότητας*] **έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού** [όπως βεβαιώνει και στα Ηθικά Νικομάχεια, *κάθε τέχνη και κάθε μεθοδική έρευνα, κάθε πράξη και κάθε έλλογη απόφαση, κατευθύνεται προς κάποιο αγαθό*]: με την παρενθετική αιτιολογική πρόταση ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τη δεύτερη προκείμενη ότι κάθε πράξη του ανθρώπου είναι εξ ορισμού σκόπιμη. Επίσης, η διατύπωση της φράσης δείχνει ότι δεν πρέπει να δώσουμε στη λέξη «**ἀγαθόν**» στενά ηθικό περιεχόμενο, με την έννοια ότι σκοπός κάθε πράξης είναι το ένα, καθολικό και αιώνιο αγαθό (βλ. και σχόλιο βιβλίου)

→ (δῆλόν ἔστι) ἄρα

α) **όλες οι κοινωνίες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό**: με αυτό το σκεπτικό τα κοινωνικά υποσύνολα οφείλουν την ύπαρξή τους και τη συνοχή τους στο «ειδικό αγαθό» που επιδιώκουν και

β) **η ανώτερη απ' όλες τις κοινωνίες αποβλέπει στο ανώτερο απ' όλα τα αγαθά**. Ο Αριστοτέλης σε αυτό το σημείο προσθέσει **τρίτη προκείμενη** στον συλλογισμό του «**ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας**».

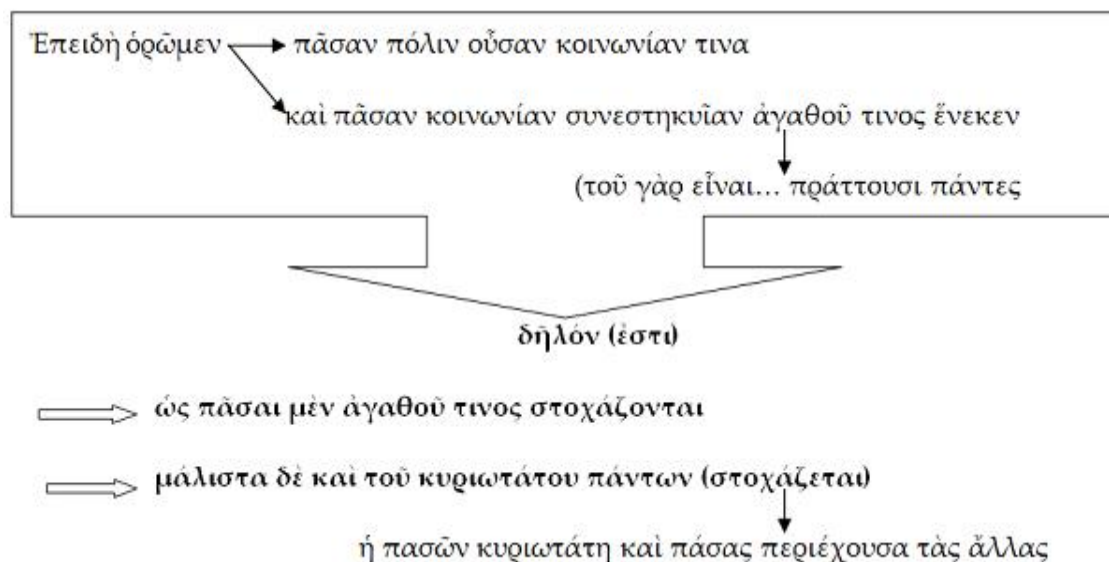
---

⁷² Ross W.D., ό.π., σ. 335

Για το τελευταίο συμπέρασμα υπονοούνται οι προτάσεις:

(α) κάθε κοινωνία αποβλέπει σ' ένα αγαθό ανάλογα με το χαρακτήρα της.

(β) οι «κατώτερες»/ατελέστερες κοινωνίες αποβλέπουν σε αντίστοιχα κατώτερα αγαθά και οι ανώτερες αντίστοιχα σε ανώτερα⁷³.

Βασικά χαρακτηριστικά της αριστοτελικής σκέψης

πᾶσαν πόλιν: Η παραπάνω συλλογιστική πορεία είναι από τα γενικά στα μερικά. Την ίδια μέθοδο (παραγωγή) ακολουθεί και στη διερεύνηση των φυσικών φαινομένων: ἔστι γὰρ κατὰ φύσιν τὰ κοινὰ πρῶτον εἰπόντας οὕτω τὰ περὶ ἕκαστον ἰδίᾳ θεωρεῖν (Φυσικά 189b 31). Η εφαρμογή της ίδιας μεθόδου υποδηλώνει τη σύλληψη όλων αυτών των φαινομένων ως ενιαίων⁷⁴.

ὁρῶμεν: Είναι φανερό πως η χρήση του ρήματος πιστοποιεί ότι ο Αριστοτέλης είναι ένας στοχαστής που αναγνωρίζει το ρόλο των αισθήσεων στη γνώση, επομένως παρουσιάζει στοιχεία εμπειρικού φιλοσόφου, θετικού

⁷³ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης του ΚΕΕ, σ. 64

⁷⁴ Λυπουρλής Δ.- Μωραΐτου Δ., ό.π., σ. 181

στοχαστή. (Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι ταυτόχρονα και ορθολογιστής – θεωρητικός φιλόσοφος)⁷⁵.

ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν – τοῦ δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν - ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται: Η εξήγηση για τη σύσταση της πόλης είναι τελολογική: για τον Αριστοτέλη το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο πρέπει να αναζητηθεί στο τέλος, στον σκοπό της ύπαρξής του. Η ερμηνεία των όντων δεν πρέπει να αναζητείται στην αρχή της ανάπτυξής τους, αλλά στην τελική μορφή προς την οποία κατατείνει η φύση τους· προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους. Προορισμός της πόλης είναι η ευδαιμονία⁷⁶.

Στη φράση **ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν** φαίνεται ότι το ἀγαθόν για τον Αριστοτέλη δεν είναι ένα και μοναδικό· είναι κατά περίπτωση διαφορετικό. Άλλες ανάγκες έχει ένας υγιής άνθρωπος και άλλες ένας ασθενής· μια τροφή μπορεί να είναι καλή για ένα ζώο και βλαβερή για ένα άλλο. Επίσης, η έννοια του ἀγαθοῦ είναι πολυσήμαντη· ἀγαθό μπορεί είναι κάτι σύμφωνο με την ἀρετή αλλά και κάτι ωφέλιμο ή ευχάριστο. Το ἀγαθόν, ἀκόμη, μπορεί να είναι όντως ἀγαθό ή απλώς να εκλαμβάνεται ως τέτοιο. Οπωσδήποτε, το αριστοτελικό ἀγαθόν δεν είναι μια καθολική και χωριστή από τον κόσμο ουσία, όπως φαίνεται να πίστευε ο Πλάτων. Το **ἀγαθόν**, σε όλες τις εκδοχές του, αποτελεί για τον άνθρωπο και την κοινωνία άμεσο ή απώτερο στόχο .

Β' Η πόλις ἦρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως

πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν: Η πόλη ανήκει στην κατηγορία των «**φύσει**» πραγμάτων. Σ' αυτή τη θέση καταλήγει με τους εξής συλλογισμούς:

- 1) - η πόλη είναι συνένωση από περισσότερα χωριά (ή **δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις**)
  - οι πρώτες κοινωνικές οντότητες γίνονται «φύσει» (**εἶπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι-υποθετική προκείμενη**)

⁷⁵ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 182

⁷⁶ Ross W.D., ό.π., σσ. 335-6

→ Άρα η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

II) - αυτή (η πόλη) είναι τέλος (ολοκλήρωση) εκείνων, δηλ. των πρώτων κοινωνιών(**τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων**)

- φύση είναι η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της τελείωσης (**φύσις τέλος ἔστιν**)

→ Άρα η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

Η ταύτιση των επιμέρους στόχων και του στόχου της πόλης
--

πράττουσι πάντες: Απ' αυτό το σημείο ήδη συνδέει ο φιλόσοφος τον άνθρωπο/πολίτη με την πόλη, δηλαδή την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού όλων των ανθρώπων με την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού της πόλης.

τοῦ κυριωτάτου πάντων: Το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι – «**τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν**» – είναι η ευδαιμονία. Αν το «**τέλος**» της «**πόλεως**» είναι η ευδαιμονία είναι φανερό ότι ο φιλόσοφος δέχεται την απόλυτη σύμπτωση του υπέρτατου αγαθού για το άτομο με το υπέρτατο αγαθό για την πόλη. Όπως η ευδαιμονία του ατόμου πετυχαίνεται με τις πράξεις του ατόμου, έτσι και η ευδαιμονία της πόλεως πετυχαίνεται με τις πράξεις των ατόμων ως «**πολιτῶν**». Επομένως, η συμπεριφορά του ατόμου έχει αποκλειστικά πολιτικό περιεχόμενο.⁷⁷

Αναλυτικότερα για τον Αριστοτέλη, όμως, ο όρος **εὐδαιμονία** έχει από τη μια ηθικό περιεχόμενο και αφορά τον άνθρωπο ως άτομο και από την άλλη είναι και ο προορισμός της πόλης, που αφορά τον άνθρωπο ως πολίτη. Ο άνθρωπος δηλαδή θα κατακτήσει με τις ηθικές ενέργειές του τόσο την ατομική ευδαιμονία όσο και την ευδαιμονία μέσα στο πλαίσιο της πόλης

---

⁷⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 182-3

συνυπάρχοντας αρμονικά με τους άλλους πολίτες και ενεργώντας ως πολίτης. Υπό την έννοια αυτή, οι πράξεις του είναι πολιτικές πράξεις, καθώς ενεργεί ως μέλος της πολιτικής κοινωνίας, και έχουν πολιτικές συνέπειες, εφόσον οδηγούν στην ευδαιμονία του πολιτικού συνόλου. Η άποψη αυτή διατυπώνεται ξεκάθαρα από τον ίδιο τον Αριστοτέλη στο έβδομο βιβλίο των *Πολιτικών* του, όπου αναφέρει ότι η ευδαιμονία του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά συναρτάται με την ευδαιμονία της πόλης. Έτσι, επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η ηθική φιλοσοφία είναι μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας (βλέπε εισαγωγή *Πολιτικών*, σελίδα 178 "Φιλοσοφικός Λόγος").

Σ' αυτό το σημείο παρουσιάζει και την ειδοποιό διαφορά της «πόλεως»: δεν είναι τόσο το μεγαλύτερο μέγεθός της, αλλά η ανωτερότητα του σκοπού της, η ηθική της αποστολή, η ολοκλήρωση των πολιτών της. (δες και επόμενο σχόλιο)

Ο ορισμός της έννοιας «πόλις»

πόλις: είναι η τελειότερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης. Περιλαμβάνει ατελέστερα κοινωνικά μορφώματα, όπως η οικογένεια, η φυλετική συγγένεια και σχέση, το χωριό, μια συντεχνία κ.ά. Η πόλις δεν είναι απλώς μια ανταλλακτική κοινωνία που διασφαλίζει την επιβίωση των μελών της, αλλά εκείνη η οργανωμένη και αρθρωμένη κοινωνία που διασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την πλήρη ανάπτυξη όλων των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ύψιστος σκοπός της ύπαρξής της είναι το κοινό αγαθό, η συλλογική και ατομική ευτυχία των μελών της.

κοινωνίαν τινά: Ο ορισμός της «πόλης» αρχίζει με την έννοια του προσεχούς γένους για να προχωρήσει λίγο παρακάτω στην ειδοποιό διαφορά. Ο όρος «κοινωνία» προέρχεται από τη λέξη «κοινωνός» και είναι ομόρριζος με το ρήμα «κοινωνῶ» που στα αρχαία ελληνικά σημαίνει μοιράζομαι ή κάνω κάτι μαζί με άλλους. Έτσι, με τον όρο αυτό νοείται μια

ομάδα ανθρώπων που συνυπάρχουν και συνεργάζονται αποβλέποντας –η καθεμιά ξεχωριστά– στην επίτευξη ενός κοινού για τα μέλη της σκοπού, ενός επιμέρους συμφέροντος («ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν»).

ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας: Η πόλη είναι η ανώτερη από όλες τις άλλες και περιλαμβάνει στους κόλπους της όλες τις άλλες κοινοτικές μορφές. Η **ειδοποιός διαφορά της πόλης** απ' όλες τις άλλες κοινότητες είναι και ποιοτική («**κυριωτάτη**»), αφού έχει τον ανώτερο σκοπό, που είναι η ευδαιμονία, αλλά και ποσοτική («**περιέχουσα πάσας τὰς ἄλλας**»). Τόσο ο υπερθετικός «**κυριωτάτου**», «**κυριωτάτη**», όσο και η επανάληψη του **πᾶς** δείχνει την ανωτερότητα της πόλης και του σκοπού που αποβλέπει (βλ. και σχόλιο σχολικού βιβλίου).

ἡ καλουμένη πόλις: Η λέξη που αποδίδουμε ως «κράτος», σημαίνει ωστόσο «πόλη». Αν και ο Αριστοτέλης έζησε προς το τέλος της χρυσής εποχής της ελληνικής πόλης-κράτους και βρισκόταν σε στενή επαφή τόσο με τον Φίλιππο όσο και με τον Αλέξανδρο, ως ανώτατη μορφή της ως τότε πολιτικής ζωής, και μάλιστα ως την ανώτερη δυνατή μορφή, θεωρούσε την πόλη-κράτος και όχι την αυτοκρατορία. Κάθε μεγαλύτερη κρατική μονάδα αποτελούσε για τον Αριστοτέλη είτε φυλή είτε χαλαρό άθροισμα ατόμων. Σε όλο το έργο του (Πολιτικά) υπάρχει μόνο ένας υπαινιγμός για τις θετικές συνέπειες που θα είχε μια πιθανή ένωση των ελληνικών πόλεων. Θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν πιο ολοκληρωμένα σε μια μικρή κοινότητα. Στην πορεία της ιστορίας βέβαια, οι πόλεις-κράτη αποδείχθηκαν ανίκανες να αντιμετωπίσουν ευρύτερες και ισχυρές κρατικές μονάδες, χωρίς αυτό να αποδεικνύει την κατωτερότητά τους⁷⁸.

ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν: Ο Αριστοτέλης παρουσίασε πιο πριν τα δύο πρώτα στάδια της κοινωνικής συμβίωσης (οἶκος, κώμη) για να καταλήξει εδώ στην πόλη-κράτος (βλ. σχόλια σχολικών βιβλίων Φιλοσοφικός Λόγος σσ. 184-5,

---

⁷⁸ Ross W.D., ό.π., σσ. 336-7

και Φάκελος Υλικού σ. 154). Ο Αριστοτέλης, χρησιμοποιώντας τον συγκριτικό βαθμό (πλειόνων), δεν καθορίζει με ακρίβεια τον αριθμό των κωμών που απαιτούνται. Οπωσδήποτε, δεν θα πρέπει να είναι ούτε πολύ μικρός, ώστε να μην απειλείται η πόλη με αφανισμό εξαιτίας της έλλειψης πληθυσμού, αλλά ούτε και πολύ μεγάλος, ώστε να μπορεί αυτή να ανταποκριθεί στις ανάγκες που οφείλει να ικανοποιήσει. Δηλαδή, ο αριθμός των κωμών πρέπει να είναι τέτοιος, ώστε να εξασφαλίζεται η αυτάρκεια της πόλης-κράτους.

κοινωνία τέλειος πόλις: Η λέξη **τέλος** δηλώνει ως γνωστόν τον σκοπό, δηλαδή τον προορισμό για τον οποίο είναι πλασμένο το καθετί· επομένως, η χρήση του επιθέτου υποδηλώνει την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου από την οικία στην κώμη κι απ' την κώμη στην πόλη. Καθώς παρακολουθούμε τη μακρά εξελικτική πορεία της πόλης, διαπιστώνουμε ότι αυτή αποτελεί χρονικά υστερογενές δημιούργημα· εντούτοις, οντολογικά και αξιολογικά, όπως θα τονίσει στην επόμενη ενότητα ο Αριστοτέλης, η πόλη έχει προτεραιότητα έναντι όλων των άλλων.

Ο στόχος της πόλης

ἤδη πάσης ἔχουσα πέρασ τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν: Η «πόλη» είναι ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου επειδή αυτή, στην ουσία πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια είτε εν σχέσει προς τα πιο αναγκαία είτε εν σχέσει προς την «ευδαίμονα ζωήν».

αὐτάρκης < αὐτός + ἀρκέω-ῶ: αυτός που αρκείται σε όσα έχει ο ίδιος, αυτός που ζει άνετα απ' τη δική του περιουσία, αυτός που έχει οικονομική ανεξαρτησία (εδώ όμως και αυτός που διαθέτει ένα υπόβαθρο – απόθεμα πνευματικού και ηθικού ἔρματος)⁷⁹.

αὐτάρκεια: Η αυτάρκεια αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πόλεως και πρωταρχική επιδίωξή της. Με αυτήν δηλώνεται η επάρκεια των αγαθών που είναι απαραίτητα για την απόκτηση και διατήρηση της συλλογικής

⁷⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 185

ευτυχίας (**εὐδαιμονίας**). Πρόκειται για αγαθά εξωτερικά (υλικά), σωματικά και ψυχικά. Η αυτάρκεια μιας πόλης εξαρτάται α) από τη γεωγραφική της θέση, ώστε να εξασφαλίζονται υλικά αγαθά, β) από το έμψυχο, ανθρώπινο δυναμικό που διασφαλίζει την άμυνα της πόλης-κράτους και γ) από το σύστημα χρηστής διοίκησης και απονομής δικαιοσύνης, που εγγυάται την εσωτερική συνοχή της πόλης (Φάκελος Υλικού σ.154).

γινόμενη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν: Ενώ οι προηγούμενες κοινωνικές οντότητες (η οικογένεια έχει ως σκοπό την ικανοποίηση των καθημερινών βιοτικών αναγκών του ανθρώπου και τη διαιώνιση του είδους, η κώμη έχει ως σκοπό την προστασία από κινδύνους ή επιθέσεις, αλλά και υψηλότερες, πνευματικότερες ανάγκες του, όπως για παράδειγμα την ανάγκη για λατρεία του θείου ή για απόδοση δικαιοσύνης) ικανοποιούσαν μόνο μερικές ανάγκες του ανθρώπου, η «πόλη» σχηματίζεται για τη διασφάλιση του στοιχειώδους βίου, αλλά υπάρχει για χάρη της ευζωίας. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά της «πόλης». Η «πόλη» γεννήθηκε, όπως η κώμη, για τη διασφάλιση της ζωής. Ικανοποιεί, όμως, και μια άλλη επιθυμία, την επιθυμία για την καλή ζωή, το **εὖ ζῆν**. Το εὖ ζῆν περιλαμβάνει κατά τον Αριστοτέλη δύο πράγματα: ηθική και πνευματική δραστηριότητα:

1. Η «πόλη» προσφέρει καταλληλότερο έδαφος από τις άλλες μορφές κοινωνίας για την ανάπτυξη ηθικής δραστηριότητας, ένα πλουσιότερο πλέγμα ανθρωπίνων σχέσεων και καταστάσεων όπου μπορεί κανείς να ασκήσει τις αρετές του.
2. Η «πόλη» παρέχει μεγαλύτερες δυνατότητες για πνευματική δραστηριότητα, γιατί επιτρέπει πληρέστερο καταμερισμό της διανοητικής εργασίας, και υπάρχει μεγαλύτερη αλληλεπίδραση⁸⁰.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως απαραίτητες προϋποθέσεις της καλής κοινωνικής ζωής ο Αριστοτέλης (βλ. Πολιτικά 1325b13 κ.ε.) απαριθμεί τις εξής: α) επάρκεια τροφής, β) ποικιλία τεχνών και τεχνιτών, γ) επαρκή οπλισμό, δ) οικονομική ευπορία, ε) θρησκευτικούς θεσμούς, στ) θεσμούς

---

⁸⁰ Ross W.D., ό.π., σ. 338

δικαιοσύνης. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό της πόλης θεωρείται από τον φιλόσοφο και το πιο σημαντικό» (Φάκελος Υλικού, σ. 154).

**Η σημασία των θέσεων του Αριστοτέλη
για την πόλη και την προέλευσή της**

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος για την πολιτική σκέψη, υπογραμμίζοντας ότι η πολιτική κοινωνία δεν υπάρχει μόνο συμβατικά, αλλά έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη φύση αν λάβουμε υπόψη τον σκοπό προς τον οποίο κατευθύνεται η ανθρώπινη ζωή· η πολιτισμένη ζωή δεν αποτελεί παρακμή σε σχέση με τη πρωτόγονη ζωή ενός απολίτιστου ανθρώπου, για τον οποίο κάποιοι με ρομαντισμό (π.χ Ρουσσώ) πιστεύουν ότι είναι αγνός και αθώος· η οργανωμένη πολιτικά κοινωνία δεν συνιστά τεχνητό περιορισμό της ελευθερίας, αλλά μέσο για την κατάκτησή της. Σ' αυτό το σημείο αντικρούει τις απόψεις ορισμένων σοφιστών που υποστήριζαν ότι οι πολιτικοί θεσμοί και οι νόμοι αποτελούν προϊόντα ανθρώπινα, κοινωνικές συμβάσεις που έρχονται σε σύγκρουση με τις φυσικές διεργασίες. Όταν ο Αριστοτέλης περιγράφει την πολιτική κοινωνία ως προϊόν της φύσης, δεν έχει και την πρόθεση να το αυτονομήσει από την ανθρώπινη βούληση και να την εμφανίσει ανεξάρτητα από τη θέληση μας. Ο άνθρωπος ο ίδιος τη δημιουργεί και τη διατηρεί στη ζωή, όπως θα αναφέρει και παρακάτω (βλ. 7η Ενότητα)⁸¹.

Παράλληλα για μια ακόμη φορά διαπιστώνουμε ότι η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Σε κανένα από τα έργα του δεν υπάρχει έστω ένας υπαινιγμός ότι διέκρινε την ηθική (ως ατομική ηθική) από την πολιτική (ως κοινωνική ηθική)⁸².

---

⁸¹ Ross W.D., ό.π., σσ. 338-9

⁸² Düring I., ό.π., σσ. 206-7

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.1·8, 1252a1-7· b27-32

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὕσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτική. [...]

Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εἶναι ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωναί. τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
  - α) Κατά τον Αριστοτέλη όλες οι μορφές κοινωνικής συμβίωσης αποσκοπούν σε κάποιο αγαθό.
  - β) Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι η πολιτική κοινωνία αποτελεί την ανώτερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης.
  - γ) Η αυτάρκεια είναι στόχος που πραγματοποιείται στο πλαίσιο των κωμών.
  - δ) Η πόλις ως μορφή κοινωνικής συμβίωσης συγκροτήθηκε για την επίτευξη πρώτα απ' όλα της ευδαιμονίας.
  - ε) Η φύση ενός πράγματος δεν είναι παρά η ολοκλήρωσή του.
2. Ο Αριστοτέλης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του σκοπού, του τέλους. Σε ποια σημεία των δύο κειμένων αναφέρεται στην έννοια του σκοπού και να τα αναδιατυπώσετε με δικά σας λόγια.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Αρχίζοντας από την τελευταία πρόταση της πρώτης παραγράφου να δώσετε τον ορισμό της πόλης που συνάγεται από το κείμενο. Ποια είναι η έννοια γένους της πόλης και ποια η ειδοποιός διαφορά;
2. Να καταγράψετε τις προκείμενες του συλλογισμού (στην πρώτη παράγραφο) του Αριστοτέλη και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει σχετικά με την πόλη. Να προσέξετε ότι τα σημεία που επεξηγούν όρο ή όρους μιας προκείμενης θα πρέπει να παραληφθούν, ενώ αντίθετα θα πρέπει να γραφούν οι προτάσεις που υπονοούνται.
3. Να ορίσετε τις έννοιες «**φύσις**», «**αυτάρκεια**», «**τέλος**», «**τέλειος**», «**εὐδαιμονία**» με βάση το κείμενο της ενότητας.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: *θυρωρός, προϊστάμενος, μισαλλοδοξία, πρόσχαρος, περιοχή, σύγκληση, επικός, άπειρο, αφύσικος, τελώνης.*
2. **άγαθοῦ, τέλος:** Να δημιουργήσεις δύο φράσεις στη νέα ελληνική με τις συγκεκριμένες λέξεις, όπου θα έχουν διαφορετική σημασία από αυτή που έχουν στο κείμενο αναφοράς.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Αφού διαβάσετε την άποψη του Περικλή για τη σχέση πολίτη - πόλης (στο σχολικό βιβλίο, σ. 112 - Θουκ. Β60), να τη συσχετίσετε με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα.

Πιστεύω ότι, αν μια πολιτεία βρίσκεται στο σύνολό της σε ακμή, εξυπηρετεί πολύ καλύτερα τους πολίτες παρά όταν οι πολίτες ευτυχούν ο καθένας, αλλά η πολιτεία στο σύνολό της δυστυχεί. Όσο κι αν ένας ιδιώτης ευτυχεί στις ιδιωτικές του υποθέσεις, καταστρέφεται κι ο ίδιος μαζί με την πατρίδα του, αν καταστραφεί εκείνη. Αν όμως δυστυχήσει, ενώ η πατρίδα του ευημερεί,

έχει πολλές ελπίδες να σωθεί. Αφού, λοιπόν, η πολιτεία μπορεί ν' ανθέξει στις δυστυχίες των πολιτών της, ενώ οι πολίτες δεν μπορούν ν' ανθέξουν στην δυστυχία της πολιτείας, πώς είναι δυνατόν να μην την βοηθήσουμε, αλλά να κάνουμε ό,τι σεις τώρα κάνετε; Τσακισμένοι απ' τις προσωπικές συμφορές, παραμελείτε το έργο της κοινής σωτηρίας και στρέφετε τις κατηγορίες σας και εναντίον μου, που σας συμβούλεψα να πολεμήστε, και εναντίον του εαυτού σας που συμφωνήσατε μαζί μου και αποφασίσατε τον πόλεμο.

Θουκυδίδης, Β, 60

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Ηρόδοτος, Ιστορίαι, Α 32.4-9

- Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του ο Σόλων, κάνει έναν αναλογικό συλλογισμό (πρβ. «Γιατί όλα αυτά που είπαμε ... αξίζει να φέρνει τον τίτλο αυτόν»), υποστηρίζοντας πως, όπως καμιά πόλη και καμιά χώρα δεν μπορεί να είναι απόλυτα αυτάρκης, δηλαδή δεν μπορεί να καλύπτει επαρκώς με δικές της δυνάμεις τις ανάγκες της, αλλά είναι ανάγκη να αναπτύσσει εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με άλλες πόλεις και χώρες προκειμένου να προμηθεύεται, να εισάγει όλα τα αγαθά που της χρειάζονται, έτσι και ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι αυτάρκης, είναι αδύνατο να έχει όλα τα αγαθά. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όποιος έχει τα περισσότερα αγαθά και επιπλέον έχει ένα καλό τέλος στη ζωή του, αυτός αξίζει να χαρακτηριστεί ὄλβιος, ευτυχισμένος.

- Ο Σόλων αρχικά διαπιστώνει ότι η απόλυτη αυτάρκεια είναι ανέφικτη Παράλληλα, όμως, αποδέχεται ότι η ευτυχία –τόσο η συλλογική όσο και η ατομική– είναι συνάρτηση σχετικής αυτάρκειας, με την έννοια ότι εξαρτάται από την απόκτηση και την κατοχή των περισσότερων δυνατών αγαθών και μάλιστα με διάρκεια και προοπτική χρόνου. Και ο Σταγειρίτης συνδέει την **αυτάρκειαν** με την **εὐδαιμονίαν**, θεωρώντας ότι η πρώτη είναι βασική προϋπόθεση της δεύτερης. Γι' αυτό υποστηρίζει πως η αυτάρκεια αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πόλεως και πρωταρχική επιδίωξή της. Επιπλέον, ο

ιστορικός συσχετίζει την αυτάρκεια με την απόκτηση και την κατοχή ποικίλων αγαθών – όχι μόνο οικονομικών · παρόμοια, ο φιλόσοφος με τον όρο **αυτάρκεια** δηλώνει την επάρκεια των αγαθών –υλικών, ηθικών και πνευματικών– που είναι απαραίτητα για την απόκτηση και διατήρηση της συλλογικής ευτυχίας.

Παράλληλο 2ο Νεμέσιος Εμέσης Περί φύσεως ανθρώπου, 19.8-22

- Αρχικά διακρίνουμε ομοιότητες σε σχέση με τις απόψεις του Πρωταγόρα. Συγκεκριμένα, ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι οι ποικίλες «ανάγκες» του ανθρώπου διαμορφώνονται από τη φύση του και συνδέονται με τις «ατέλειές» της. Σ' αυτό το σημείο είναι φανερή η επίδραση της πρωταγόρειας σκέψης, η οποία αναπτύσσεται στον μύθο του ομώνυμου πλατωνικού διαλόγου, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος, καθώς από τη φύση του ήταν **γυμνός, άνυπόδητος, ἄστρωτος και ἄοπλος**, ανέπτυξε τεχνική και τεχνολογία στηριζόμενος στη λογική του ικανότητα, ώστε να υπερκεράσει τη φυσική του ατέλεια και αδυναμία και να επιβιώσει. Συνεχίζοντας ο Νεμέσιος αναφέρει ότι η δημιουργία κοινωνίας, η συνύπαρξη των ανθρώπων και, κατ' επέκταση, η συγκρότηση πόλεων, είναι προϊόν ανάγκης. Παρόμοια, ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι συγκρότησαν πόλεις σε μεταγενέστερο στάδιο της πολιτισμικής τους εξέλιξης, προκειμένου να προστατευθούν από τα θηρία και να επιβιώσουν. Στη συνέχεια η δημιουργία πόλεων έδωσε αποφασιστική ώθηση στην περαιτέρω ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι ο «άνθρωπος από τη φύση του ζει ομαδικά και είναι ζώο πολιτικό», μία φράση που παραπέμπει στον Αριστοτέλη. Ακόμη, ο χριστιανός επίσκοπος δανείζεται από τον Αριστοτέλη την έννοια της αυτάρκειας ως βασικού συντελεστή συλλογικής προόδου και εὐδαιμονίας. Συγγένεια με την αριστοτελική σκέψη διακρίνουμε επίσης στην αντίληψη ότι οι κοινωνίες των ανθρώπων εξελίσσονται κατόπιν επιλογών των ανθρώπων και ελεύθερης βούλησης. Η αντίληψη αυτή σαφώς συνυπάρχει με μια τελεολογική θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων.

- Η σκέψη που αναπτύσσει ο Νεμέσιος έχει καθαρά τελεολογικό χαρακτήρα, καθώς κάθε ιδιότητα του ανθρώπου υπηρετεί έναν σκοπό, έχει έναν προορισμό. Επίσης, τελεολογικά ερμηνεύεται και η συγκρότηση κοινωνιών και πόλεων. Επιπλέον, είναι φανερή η αντίληψη ότι το τέλος, ο σκοπός, νοείται ως τελείωσις, ως ολοκλήρωση. Από την άλλη μεριά, η τελεολογία, η θεώρηση ότι τα πράγματα έχουν σκοπούς ή αιτίες και ερμηνεύονται από τον σκοπό ή τον σχεδιασμό τον οποίο υπηρετούν, αποτελεί βασικό «ερμηνευτικό κλειδί» της αριστοτελικής σκέψης.

Διδακτική Ενότητα 17η - Ο άνθρωπος ζῶον πολιτικόν

Ερμηνευτικά σχόλια

πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον: Ο Αριστοτέλης προτίθεται να διακρίνει την περίπτωση την πολιτική κοινωνία των ανθρώπων από κοινωνίες ζώων που αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν όλα μαζί μια κοινή δραστηριότητα (τα λεγόμενα «**πολιτικά ζῶα**» με μεταφορική σημασία).

Στη συγκεκριμένη ενότητα εισάγεται απόδειξη της θέσης ότι ο άνθρωπος είναι «ζῶον πολιτικόν»:

- ο Ο Αριστοτέλης ξεκινά από τη γνωστή θέση του ότι **η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία (οὐθὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ)**. Πρόκειται για φράση που επαναλαμβάνει ο Αριστοτέλης σε πολλές πραγματείες του. Βλέπουμε, λοιπόν, για μια ακόμη φορά το βασικό αξίωμα του Αριστοτέλη που είναι η σκοπιμότητα όλων των φυσικών όντων. Οι φυσικές υπάρξεις κινούνται από μόνες τους προς κάποιον σκοπό (**τελεολογική αντίληψη**). Προνομιακός χώρος της τελεολογίας είναι η βιολογία: Σχεδόν όλα τα παραδείγματα που φέρνει ο φιλόσοφος αντλούνται από την έμβια φύση· γίνεται αναφορά στα σχήματα των δοντιών, που είναι όπως είναι για να εξυπηρετούν την πρόσληψη και την επεξεργασία των τροφών, στις στοχευμένες ενέργειες μυρμηγκιών και μελισσών για την επιβίωση της κοινότητάς τους, στην ύπαρξη και λειτουργία των φύλλων χάριν των καρπών. Βασίζεται, λοιπόν, ο Αριστοτέλης στη βιολογία και επεκτείνει το τελεολογικό ερμηνευτικό μοντέλο του και σε άλλα πεδία των φυσικών επιστημών (Φάκελος Υλικού, σ.162). Η Φύση δημιούργησε τα ζῶα και τον άνθρωπο.

- **ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζῶις:** Ἡ απλή φωνή των ζώων, ο άναρθρος ήχος είναι απλώς ένα μέσο επικοινωνίας που έχουν τα ζώα και με το οποίο εκφράζουν αναμεταξύ τους μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση.
- **λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῶων:** Ο άνθρωπος εντάσσεται στο σύνολο των αγελείων ζώων (έννοια γένους) και **ἡ ειδοποιός διαφορά** του ανθρώπου από τα ζώα και κατ' επέκταση της ανθρώπινης κοινωνίας έναντι των κοινωνιών που σχηματίζουν τα υπόλοιπα ζώα είναι ο λόγος. Η έννοια του λόγου καλύπτει και τη σκέψη/λογική και την έκφρασή της/γλώσσα (ως σύστημα σημείων και ως συγκεκριμένη έκφραση). [Βέβαια, για τον λόγο ως διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπου είχε μιλήσει με πολύ ενθουσιασμό ήδη ο Ισοκράτης, αλλά και ο Σωκράτης είχε υποστηρίξει, ότι ο λόγος είναι η προϋπόθεση για τον πολιτικό εν γένει βίο των ανθρώπων.⁸³] Ο άνθρωπος έχει την ικανότητα του λόγου με την οποία μπορεί να εκφράζει ηθικές έννοιες όπως φανερό-βλαβερό, δίκαιο-άδικο και άλλες παρόμοιες. Όλες αυτές οι έννοιες αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους οι άνθρωποι.
- **ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν:** Η σύλληψη και η έκφραση των «ηθικών» εννοιών είναι στην πραγματικότητα, που οδήγησε στη γένεση και τη λειτουργία των διαφόρων μορφών κοινωνικής συμβίωσης.

Γίνεται, έτσι, φανερό ότι ο άνθρωπος οδηγήθηκε στον πολιτικό βίο χάρη στο δώρο που του έκανε η Φύση δηλαδή τον λόγο. Αν λάβουμε υπόψη ότι τίποτα η Φύση δεν κάνει άσκοπα, καταλαβαίνουμε ότι ο ανθρώπινος λόγος είναι η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι «**φύσει πολιτικόν ζῶον**»⁸⁴.

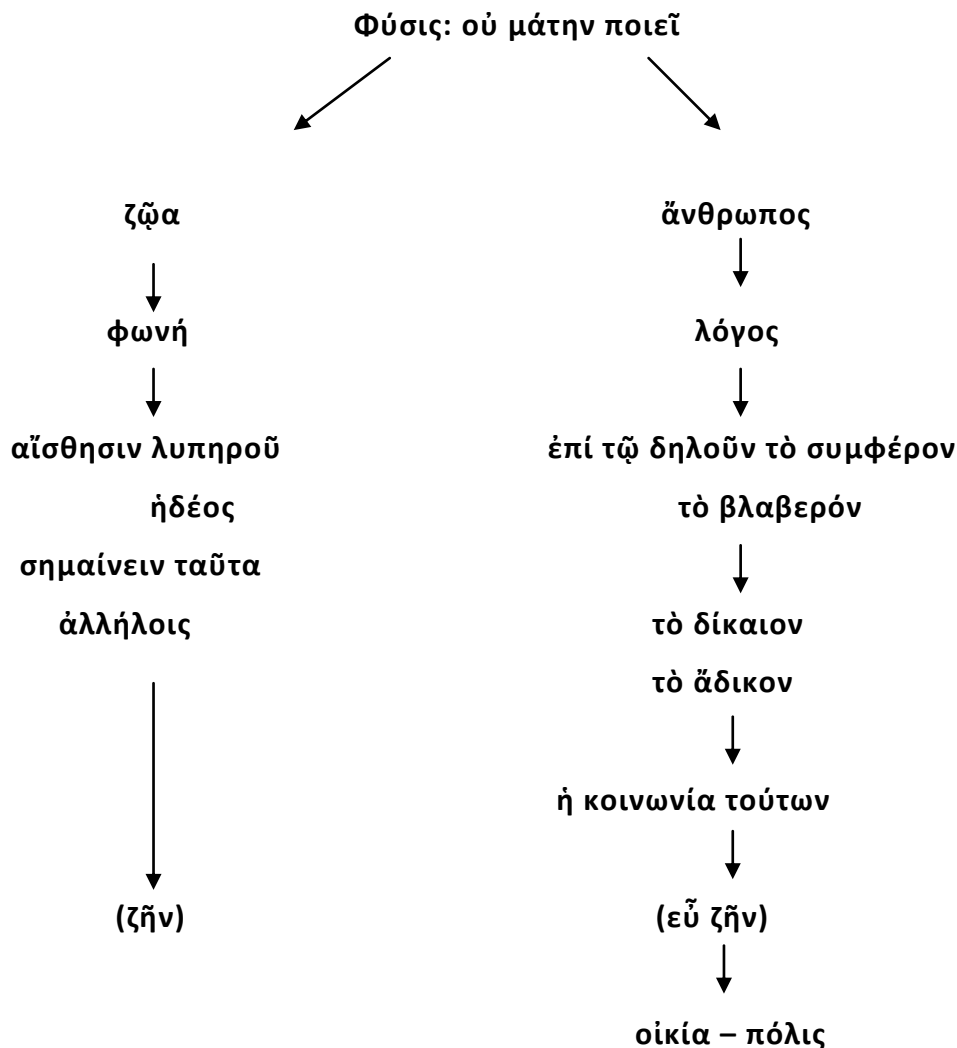
---

⁸³ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 189

⁸⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 189-190

Δεν πρόκειται απλώς για σχέσεις αλληλεπίδρασης σαν αυτές που αναπτύσσουν τα ζώα μεταξύ τους και με το περιβάλλον· οι σχέσεις των πολιτών έχουν έλλογο χαρακτήρα: υποστηρίζονται από τον λόγον, τη λογική και τη γλώσσα. Επομένως, η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή, εξάλλου, είναι και μια παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης λόγος: σχέση. Μέσω του λόγου οι άνθρωποι σημασιοδοτούν, κατανοούν και σημαίνουν διακρίσεις που αποτελούν συστατικό πυρήνα της πολιτικής κοινωνίας: το ωφέλιμο και το βλαβερό, το δίκαιο και το άδικο. Η ηθική διάσταση των ανθρώπινων σχέσεων μόνο μέσα στο λογικό περιβάλλον της κοινωνίας νοηματοδοτείται και αξιολογείται (Φάκελος Υλικού σ.151)

Ἄρα ο ἄνθρωπος εἶναι φύσει «**πολιτικόν ζῶον**».

Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του μέσω ενός παραγωγικού συλλογισμού και αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι «**φύσει ζῶον πολιτικόν**». Ο συλλογισμός αυτός έχει ως εξής:

- **1η προκείμενη:** Η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και αιτία.
- **2η προκείμενη:** Η φύση έδωσε στον άνθρωπο **ως εργαλείο τον λόγο** (εργαλείο ανώτερο από την απλή φωνή που έδωσε στα ζώα), **για να μπορεί να αντιλαμβάνεται και να κάνει φανερό** το ωφέλιμο και το βλαβερό, το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, [**ανιούσα κλίμακα**] βασικά στοιχεία για τη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας.
- **Συμπέρασμα:** Συνεπώς, αφού η φύση έδωσε, όχι τυχαία, στον άνθρωπο τον λόγο, δηλαδή το εργαλείο με το οποίο μπορεί να ζει σε πολιτικές κοινωνίες, συνάγεται ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως «**ζῶον πολιτικόν**».

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης Πολιτικά, Α 1.10-11, 1253a7-18

Διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῶον πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον. οὐθὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ· λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων· ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἢ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἴσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοις), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον· τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν· ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

- 1.** Ποια είναι η διαφορά μεταξύ φωνής και λόγου σύμφωνα με το κείμενο αναφοράς;

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Να παρουσιάσετε τον βασικό συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι **φύσει πολιτικὸν ζῷον**.
2. Να εντοπίσετε τα σημεία στα οποία φαίνεται η τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη και να τα εξηγήσετε με λίγα λόγια.

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. **λυπηροῦ, συμφέρον, δίκαιον, ἄδικον, κακοῦ**: Χρησιμοποιώντας τις συγκεκριμένες λέξεις σε απρόσωπες εκφράσεις να σχηματίσετε αντίστοιχα φράσεις της νέας ελληνικής.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο από τα Πολιτικά του Αριστοτέλη και αξιοποιώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε γιατί είναι σημαντικό για τον άνθρωπο να ζει σε μία οργανωμένη κοινωνία.

Όλα αυτά κάνουν φανερό ότι η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως και ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη (πολιτικὸν ζῷον): ο δίχως πόλη άνθρωπος (θέλω να πω: ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος, όχι ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία) ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή είναι ένα ον ανώτερο από τον άνθρωπο: είναι σαν εκείνον που ο Όμηρος τον στόλισε με τους χαρακτηρισμούς «άνθρωπος δίχως σόι, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»: αυτός ο άνθρωπος, ο δίχως πόλη από τη φύση του, είναι —την ίδια στιγμή— και άνθρωπος που παθιάζεται με τον πόλεμο: είναι σαν ένα απομονωμένο πιόνι στο παιχνίδι των πεσσών.

Αριστοτέλης, Πολιτικά Α6

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο κείμενο Τόμας Χομπς Περί του πολίτη, 5.5-6

- Κατά τον Αριστοτέλη ο άνθρωπος είναι **φύσει πολιτικὸν ζῷον**, θέση την οποία στηρίζει τελεολογικά και εξελικτικά. Η θεωρία του Αριστοτέλη

διαμορφώθηκε στις συνθήκες της πόλης-κράτους και αποτελεί απάντηση-αντίδραση στις διδασκαλίες σοφιστών σχετικά με τη συγκρότηση της πόλης. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Τόμας Χομπς, «η συναίνεση των εν λόγω πλασμάτων (δηλαδή των μελισσών και των άλλων παρόμοιων ζώων) είναι φυσική, ενώ των ανθρώπων είναι αποτέλεσμα μόνο συνθήκης, δηλαδή τεχνητή». Καθώς ο άνθρωπος είναι εγωιστικό, ανταγωνιστικό ον, αναπόφευκτα οδηγείται στη γενικευμένη σύγκρουση. Έτσι, η συμφωνία μεταξύ των ανθρώπων να παραιτηθούν από την απεριόριστη, χωρίς όρια, ελευθερία τους και από τα φυσικά τους δικαιώματα με στόχο τη συγκρότηση κοινωνιών και την ειρηνική τους συνύπαρξη προβάλλει ως αναπόφευκτη, ως «αναγκαίο κακό». Η φυσική κατάσταση της απεριόριστης ελευθερίας, η οποία όμως δεν αποτελεί ιδανική κατάσταση αλλά προκαλεί έριδες και συγκρούσεις. Ο Χομπς, ζώντας σε περίοδο έντονων ανταγωνισμών, ταραχών και συγκρούσεων, προβάλλει μια απαισιόδοξη εκδοχή του ανθρώπινου πεπρωμένου, σύμφωνα με την οποία μόνο με μια τεχνητή σύμβαση ο άνθρωπος θα κατανικήσει την ανταγωνιστική φύση του και θα κατορθώσει να ζήσει με ειρήνη και ασφάλεια. Με άλλα λόγια, συνδέει την ειρήνη με την υποταγή στην ανώτερη και απόλυτη εξουσία και πρεσβεύει πως είναι αναγκαία μια καταναγκαστική εξουσία, η οποία καταργώντας την ελεύθερη ατομική βούληση και φοβίζοντας τους επίδοξους παραβάτες του νόμου θα εγγυάται την τήρηση του κοινωνικού συμβολαίου υπεράνω κάθε αμφισβήτησης και ατομικής διαφοροποίησης.

2ο Παράλληλο κείμενο Γρηγόριος Νύσσης Λόγος περί εύποιϊας, 9.103-104

- Ο Γρηγόριος Νύσσης διατυπώνει ηθικές προτροπές που σχετίζονται με την αξία του μέτρου στη ζωή των ανθρώπων, η τήρηση του οποίου αποτελεί βασικό στοιχείο του ενάρετου βίου. Σ' αυτό το σημείο είναι προφανής η συγγένεια των παραινέσεών του με την αριστοτελική ηθική, αν και απουσιάζουν από το κείμενό του οι λεπτές επισημάνσεις του αρχαίου φιλόσοφου σχετικά με τις περιστάσεις-συνθήκες που προσδιορίζουν το υποκειμενικό μέσο.

Διδακτική ενότητα 18η - Η αρχή της πλειοψηφίας

Ερμηνευτικά σχόλια

ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν.: Το βασικό θέμα είναι το ακόλουθο ερώτημα: εἶναι καλύτερο για την πόλη τη διακυβέρνησή της να την έχουν στα χέρια τους οι πολλοί ή μήπως οι λίγοι αλλά άριστοι;

Στην πολιτική ορολογία της αρχαίας Αθήνας ο όρος **πλῆθος** δηλώνει τον **δῆμον**, τη μεγάλη πλειονότητα του λαού, το σύνολο των πολλών και φτωχότερων πολιτών. Ο **δῆμος** συγκρούεται πολιτικά με τους **ὀλίγους** ή **ἀρίστους**, δηλαδή τους πλουσιότερους πολίτες που κατά κανόνα έχουν και ευγενική-αριστοκρατική καταγωγή.

Το ύφος του Αριστοτέλη βέβαια είναι διστακτικό, όπως φαίνεται και απ' τις παρακάτω εκφράσεις (στο πρωτότυπο): **μᾶλλον, δόξειεν ἂν λέγεσθαι, τινά ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν**. Αυτό το ύφος μπορεί να δικαιολογηθεί, αφού ο φιλόσοφος αναλύει και διερευνά, εμβαθύνει στα μέρη και το όλον και στόχος του είναι να μην παραλειφθεί κάποια πτυχή του θέματος ανεξερεύνητη⁸⁵.

Η αθροιστική θεωρία

τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων: Ο Αριστοτέλης προχωρεί στη διατύπωση της γνωστής ως αθροιστικής θεωρίας, μιας θεωρίας που αποτελεί το βασικό έως σήμερα επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας. Η ιδέα ήταν παλιά, ήδη διατυπωμένη στον Όμηρο περιγράφοντας (στη ραψωδία Ν της Ιλιάδας) μια φοβερή μάχη Αχαιών-Τρώων δίπλα στα καράβια, βάζει

⁸⁵ βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης ΚΕΕ, σ. 85, βλ. και υποσημείωση 30 στην ίδια σελίδα

κάποια στιγμή στο στόμα του Ποσειδώνα την ακόλουθη φράση, με την οποία ο θεός θέλει να εμψυχώσει τον ήρωα Ιδομενέα (στ. 237): «*κι οι πιο αχαμνοί, σαν πουν να σμίξουνε, κάτι θα κάνουν πάντα*» («συμφερτή δ' ἀρετή πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν»). Αναμφισβήτητα ο Αριστοτέλης λαμβάνει υπόψη του τη συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου, όπου λαμβάνονταν οι ορθές αποφάσεις (πβ. Επιτάφιος 40): οι πολλοί ως σύνολο, ως οργανική ολότητα, αποκτώντας συλλογική συνείδηση υπερτερούν από τα άτομα. Κεντρική ιδέα της αθροιστικής θεωρίας είναι ότι το πλήθος ως σύνολο είναι «καλύτερο» ή και ισχυρότερο από τους λίγους ή τον ένα.

ὡς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δεῖπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μόριον ἔχει ἀρετῆς καὶ φρονήσεως: Ο Αριστοτέλης φαίνεται να πιστεύει ότι η φρόνηση και η αρετή είναι αθροίσμα μεγέθη. Η υπεροχή του συνόλου έγκειται ακριβώς στο ότι συγκεντρώνει τις αρετές των μελών του, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συμπληρωματικότητα. Ανάλογα με τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη (αρετή, φρόνηση, πλούτος) η υπεροχή αυτή είναι ηθική, διανοητική και υλική⁸⁶. Με το **οἷον** εισάγεται ένα παράδειγμα (εμπειρική μέθοδος).

διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν: ο ένας κρίνει ένα μέρος, ο άλλος ένα άλλο, και όλοι μαζί το σύνολο· Με βάση τις παραπάνω σκέψεις ο Αριστοτέλης σπεύδει να συμπεράνει ότι σε άλλους τομείς, λ.χ. στις κρίσεις για τη μουσική και την ποίηση, η γνώμη των πολλών είναι προτιμότερη από τη γνώμη των ολίγων⁸⁷. Στο σημείο αυτό εισάγεται με τη μορφή συμπεράσματος (βλ. **διὸ καὶ ...**) ένα νέο τεκμήριο, το οποίο προέρχεται από τον χώρο της τέχνης. Η φράση δεν λειτουργεί ως πρόταση-κατακλείδα.

---

⁸⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 243

⁸⁷ Ross W., ό.π., σ. 362

**Σχολιασμός και κριτική των απόψεων του Αριστοτέλη
για την αθροιστική θεωρία**

Πράγματι στα πρακτικά ζητήματα, ο ισχυρισμός του είναι κατά βάθος σωστός. Ένα σχέδιο διατυπωμένο από έναν ή λίγους ευφυείς (ειδικούς) ανθρώπους, όταν εξεταστεί με βάση τον κοινό νου των περισσοτέρων ανθρώπων μέσης ευφυΐας, συμβαίνει συχνά να παρουσιάζει ελαττώματα τα οποία οι εμπνευστές του δεν είχαν καν υποψιαστεί⁸⁸.

Σύμφωνα με το σχόλιο του σχολικού βιβλίου (Φιλοσοφικός Λόγος σ.198) ο Αριστοτέλης αντιβαίνει στην άποψη την οποία υποστήριξαν ο Σωκράτης, ο Πλάτων ότι δηλαδή μόνο η κρίση του ειδήμονα ανθρώπου, του φιλοσόφου έχει κύρος. Η πρωτοτυπία του Αριστοτέλη έγκειται στην ανακάλυψη ότι σε πολιτικά και αισθητικά ζητήματα η ενωμένη κριτική δύναμη ενός ανώνυμου πλήθους είναι μεγαλύτερη από την κριτική δύναμη ενός ειδικού. Ο Αριστοτέλης έχει ρεαλιστικότερη αντίληψη για την κοινωνία απ' ότι ο Πλάτων. Για τον Αριστοτέλη οι άνθρωποι εξαιρετικής υπεροχής, όπως για παράδειγμα οι «φιλόσοφοι» είναι σπάνιοι· έτσι είναι προτιμότερο να συσκέπτονται όλοι και να εκφέρουν κρίση.

Φυσικά ο Αριστοτέλης προϋποθέτει εν προκειμένω α) ορισμένο πολιτιστικό επίπεδο, γιατί δεν θέλει να εφαρμόσει την αθροιστική θεωρία του σε ανθρώπους αμόρφωτους όπως τα ζώα β) ότι μιλάμε για ελεύθερους ανθρώπους, οι οποίοι δεν κάνουν τίποτε αντίθετο με το νόμο. Εξάλλου, τονίζει σαφώς ότι πρόκειται μόνο για ένα επιχείρημα υπέρ της ανάθεσης ορισμένων συλλογικών καθηκόντων στους πολλούς, και όχι υπέρ της άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας από άτομα των λιγότερο μορφωμένων τάξεων⁸⁹.

Ο Αριστοτέλης υπερασπίζεται ως αποτελεσματικότερη την άσκηση της εξουσίας από τους πολλούς, καθώς θεωρεί ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να εξασφαλίσει καλύτερα τους στόχους της συλλογικής ευτυχίας συγκριτικά με

---

⁸⁸ Ross W., ό.π., σ. 362

⁸⁹ Düring I., ό.π., σσ. 293-5

τις περιπτώσεις που την εξουσία την ασκεί ένας μονάρχης ή βασιλιάς ή οι ολίγοι ευγενείς ή πλούσιοι (Φάκελος Υλικού, σ. 168) Αλλά για τον Αριστοτέλη ακόμα προτιμότερο σύστημα διακυβέρνησης είναι η «**πολιτεία**». Πρόκειται για μορφή ιδεώδους πολιτεύματος που στηρίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας και στο οποίο η πλειονότητα των πολιτών ασκεί την εξουσία αποσκοπώντας στο συλλογικό συμφέρον και σεβόμενη τον νόμο.

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ 6.3-4, 1281a39-b10

Περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔστω τις ἕτερος λόγος· ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν. τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον ἄλλ' ὡς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δεῖπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μῶριον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων, ὥσπερ ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολύποδα καὶ πολύχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ περὶ τὰ ἦθη καὶ τὴν διάνοιαν. διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ποιο είναι το πολίτευμα που φαίνεται να επιδοκιμάζει ο Αριστοτέλης; Να επισημάνετε τις σχετικές εκφράσεις.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποιο ερώτημα θέτει ο Αριστοτέλης και ποια απάντηση δίνει ο ίδιος; Με ποια επιχειρήματα τεκμηριώνει την απάντησή του;

Ασκήσεις λεξιλογικές

- 1. ἔστω, δόξειεν, συνελθόντας, ἔχειν, κρίνουσιν:** Να γράψετε για κάθε ένα ρηματικό τύπο από δύο παράγωγα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) της νέας ελληνικής.

Άσκηση παράλληλου κειμένου

Να συγκρίνετε τις θέσεις του Αριστοτέλη όπως διατυπώνονται στο κείμενο αναφοράς με όσα υποστηρίζει ο ίδιος στο ακόλουθο χωρίο, εκφράζοντας και την προσωπική σας άποψη:

Αυτός που δίνει την εντολή να κυβερνά τα πάντα ο νόμος ορίζει να κυβερνά ο θεός μόνο και το λογικό. Αντίθετα, αυτός που θεωρεί προτιμότερο να εξουσιάζει ο κάθε άνθρωπος εγκαθιστά μαζί με αυτόν στην εξουσία και το θηρίο· διότι και οι επιθυμίες του ανθρώπου μοιάζουν με του θηρίου, αλλά και τα πάθη της ψυχής διαφθείρουν ακόμα και τους άριστους άνδρες, όταν γίνουν άρχοντες.

Αριστοτέλης, Πολιτικά , 1287a 32-36

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο Κείμενο Πλάτων, Κρίτων 44c-d & 2ο Παράλληλο Κείμενο Ξενοφών, Άπομνημονεύματα, Γ 6.17-18

- Στα παραπάνω αποσπάσματα διαφαίνεται η δυσπιστία του Σωκράτη για τη γνώμη των πολλών και αμόρφωτων –έναντι των ειδικών–, καθώς αυτοί, κατά τη γνώμη του, δεν πληρούσαν το κριτήριο της αλήθειας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η γνώμη που έχει βαρύτητα και αξιοπιστία είναι αυτή των ειδικών και πεπαιδευμένων και όχι των πολλών και αμαθών, οι οποίοι δεν έχουν σύνεση, δεν έχουν επίγνωση ούτε όσων λένε ούτε όσων πράττουν και, γι' αυτό, ενεργούν απερίσκεπτα και συγκυριακά και δεν έχουν υπόληψη. Η παιδεία που έχουν λάβει δεν τους παρέχει τα εφόδια ώστε να διαμορφώσουν ηθική προσωπικότητα και στοχαστικό μυαλό και, έτσι, είναι άπειροι αλήθειας (δες και παραπάνω σχόλια)

3ο Παράλληλο Κείμενο Νικολό Μακιαβέλι, Ο Ηγεμόνας, 18

- Ο συγγραφέας κάνει ένα μάθημα ωμής –και σε πολλά σημεία απάνθρωπης– πολιτικής πρακτικής φιλοσοφίας, διότι θεωρεί αυτόν τον τύπο ηγεμόνα ως τη μόνη ρεαλιστική πρόταση άσκησης της εξουσίας, η οποία ανταποκρίνεται στη μεταβατική εποχή στην οποία έζησε.

- Η απαξιοτική αντίληψη για τους πολλούς, για τον λαό, σε καμία περίπτωση δεν έχει ομοιότητες με όσα αναφέρει για το πλήθος ο Αριστοτέλης.

Διδακτική Ενότητα 19η - Το πολίτευμα της δημοκρατίας

Ερμηνευτικά σχόλια

Επειδή η δημοκρατία είναι εξελισσόμενη πραγματικότητα ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει πέντε διαφορετικούς τύπους δημοκρατίας (με την αριστοτελική σημασία του όρου) που διακρίνονται μεταξύ τους κατά το χαρακτήρα των θεσμών και του λαού, στον οποίο εμφανίζονται. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ανήκουν στην κατηγορία των «παρεκβάσεων», γιατί όλες αυτές οι παραλλαγές αποβλέπουν στο συμφέρον των απόρων, και όχι στο κοινό συμφέρον.

Δημοκρατία ονομάζεται «το πολίτευμα στο οποίο η ισχύς και η κυριαρχία (κράτος) ανήκουν στον πολύ λαό (δῆμον), δηλαδή στην πλειονότητα των φτωχότερων τμημάτων του πληθυσμού σε διάκριση προς τους ολίγους, τους πλουσιότερους πολίτες. Σταδιακά η λέξη δῆμος έφτασε να σημαίνει και το σύνολο των ελεύθερων πολιτών μιας πόλης που είχε δημοκρατία.

Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τη **δημοκρατία** παρέκβαση (ατελή και υποδεέστερη μορφή) του ορθού πολιτεύματος που ο ίδιος ονομάζει **πολιτεία** (Πολιτικά 1279a28-31): *όταν ασκούν την εξουσία ο ένας ή οι ολίγοι ή οι πολλοί αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, τότε τα πολιτεύματα αυτά υποχρεωτικά είναι ορθά.* Αντίθετα είναι παρεκβατικά, *όταν η άσκηση της εξουσίας αποβλέπει στο ατομικό συμφέρον του ενός ή των λίγων ή των πολλών. Τόσο η πολιτεία όσο και η δημοκρατία κυβερνώνται με βάση την αρχή της πλειοψηφίας·* η διαφορά τους έγκειται στο ότι η **πολιτεία** μεριμνά για το συμφέρον του συνόλου των πολιτών, ενώ η **δημοκρατία** για το πλήθος, την πλειονότητά τους (Φάκελος Υλικού, σελ. 175).

1. **Δημοκρατία μὲν οὖν ἔστι πρώτη:** Πρόκειται για τη δημοκρατία που χαρακτηρίζεται από το ότι πλούσιοι και φτωχοί έχουν καταρχήν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα (ισοπολιτεία), και από το ότι ούτε οι μεν ούτε οι δε

είναι οι κυρίαρχοι. Επομένως, επικρατεί η άποψη της πλειοψηφίας. Σε αυτήν τη δημοκρατία υπάρχει **έλευθερία** και **ισότητα**:

- Η ελευθερία είναι πρώτα πολιτική, το να άρχουν και να άρχονται όλοι οι πολίτες με τη σειρά, να εναλλάσσονται δηλαδή όλοι οι πολίτες στα πολιτικά αξιώματα, και ύστερα ατομική το να ζει ο κάθε πολίτης όπως ο ίδιος θέλει. Προφανώς δεν πρόκειται για την ελευθερία του να κάνει κανείς οτιδήποτε, γιατί αυτή ταιριάζει σε δούλους, αλλά για την ελευθερία του να πράττει κανείς σύμφωνα με τη βούλησή του ως πολίτης. Η ελευθερία είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, όχι μόνο με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό μπορεί κανείς να ζει ως βούλεται (γνώρισμα του δούλου είναι τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται), αλλά και με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό τα αξιώματα προορίζονται για όλους τους πολίτες: γνώρισμα της ελευθερίας, λέει αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης, είναι **τὸ ἐν μέρει (= με τη σειρά) ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν**.
- Η έννοια της ισότητας η οποία βασίζεται στον αριθμό και όχι στην αξία, είναι στα δημοκρατικά πολιτεύματα η πεμπτουσία της δικαιοσύνης, δικαιοσύνη είναι τελικά η θέληση των περισσοτέρων⁹⁰. Επιπλέον, καθένας από τους πολίτες θεωρεί τον εαυτό του ίσο με τους υπολοίπους, με αποτέλεσμα η δημοκρατία να είναι ασυμβίβαστη είτε με τις αποκαλούμενες ως «χαρισματικές προσωπικότητες» είτε με την υπερβολική δύναμη ενός ηγέτη. Η ισότητα, πάλι, είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας με το νόημα ότι το δικαίωμα να καταλαμβάνουν αξιώματα στην πολιτεία το έχουν όλοι οι πολίτες ὁμοίως. Οι δύο μεγάλες κοινωνικές ομάδες –οι οικονομικά ασθενείς, που είναι οι περισσότεροι, και οι πλούσιοι, που είναι λίγοι– έχουν τα ίδια δικαιώματα και προνόμια.
- Σε αυτή τη μορφή δημοκρατίας **κύριον** (δηλαδή φορέας της πολιτικής εξουσίας, ανώτατη αρχή) είναι **τὸ δόξαν τοῖς πλείοσιν** (δηλαδή οι αποφάσεις των πολλών). Σε αυτό το σημείο εισάγεται μια διαχρονική αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η αρχή της πλειοψηφίας. Ασφαλώς, η αρχή της πλειοψηφίας κατοχυρώνει τη δημοκρατία, εφόσον

---

⁹⁰ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 211-2

–βάσει της αρχής της ελευθερίας και της ισότητας– συμμετέχουν όλοι οι πολίτες, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, στην άσκηση της εξουσίας, στις πολιτικές διαδικασίες. **Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνεται η λαϊκή κυριαρχία , η οποία αποτελεί θεμέλιο του πολιτεύματος.**

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 4.2-3, 1291b30-39

Δημοκρατία μὲν οὖν ἔστι πρώτη μὲν ἢ λεγομένη μάλιστα κατὰ τὸ ἴσον. ἴσον γάρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίου εἶναι ὅποτερουσοῦν, ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους. εἶπερ γὰρ ἐλευθερία μάλιστ' ἔστιν ἐν δημοκρατία, καθάπερ ὑπολαμβάνουσί τινες, καὶ ἰσότης, οὕτως ἂν εἴη μάλιστα, κοινωνούντων ἀπάντων μάλιστα τῆς πολιτείας ὁμοίως. ἐπεὶ δὲ πλείων ὁ δῆμος, κύριον δὲ τὸ δόξαν τοῖς πλείοσιν, ἀνάγκη δημοκρατίαν εἶναι ταύτην. ἐν μὲν οὖν εἶδος δημοκρατίας τοῦτο·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ποιο εἶναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δημοκρατίας κατὰ τον Αριστοτέλη;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Η μορφή δημοκρατίας στην οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης προϋποθέτει την ελευθερία και την ισότητα. Ποιο εἶναι το ακριβές περιεχόμενό τους στο συγκεκριμένο κείμενο;

Ασκήσεις παράλληλων κειμένων

- A. Ποια ουσιώδη διαφορά υφίσταται κατὰ τον Αριστοτέλη μεταξύ της δημοκρατίας που περιγράφει στο Κείμενο Αναφοράς και στο παρακάτω Παράλληλο Κείμενο; Να την εξηγήσετε σύντομα.

Μια άλλη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία ισχύουν όλα τα προηγούμενα, η υπέρτατη όμως αρχή είναι τώρα ο λαός, όχι ο νόμος· είναι η περίπτωση κατά την οποία τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο· αυτό συμβαίνει όταν στην πόλη υπάρχουν και δρουν δημαγωγοί. Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός, αλλ' είναι οι άριστοι πολίτες που έχουν την πρωτοκαθεδρία. Οι δημαγωγοί κάνουν την εμφάνισή τους εκεί όπου οι νόμοι δεν αποτελούν την υπέρτατη αρχή.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 26

Β. Να συγκρίνετε τα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας όπως τα περιγράφει στο κείμενο Αναφοράς ο Αριστοτέλης με όσα διατυπώνει στον Επιτάφιο λόγο ο Περικλής (Β 37).

Το πολίτευμα που έχουμε σε τίποτε δεν αντιγράφει τα ξένα πολιτεύματα. Αντίθετα, είμαστε πολύ περισσότερο εμείς παράδειγμα για τους άλλους παρά μιμητές τους. Το πολίτευμά μας λέγεται Δημοκρατία, επειδή την εξουσία δεν την ασκούν λίγοι πολίτες, αλλά όλος ο λαός. Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι μπροστά στον νόμο για τις ιδιωτικές τους διαφορές. Για τα δημόσια αξιώματα προτιμώνται εκείνοι που είναι ικανοί και τα αξίζουν και όχι εκείνοι που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη. Κανείς, αν τύχει και δεν έχει κοινωνική θέση ή αν είναι φτωχός, δεν εμποδίζεται γι' αυτό να υπηρετήσει την πολιτεία, αν έχει κάτι άξιο να προσφέρει. Στη δημόσια ζωή μας είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπομε ο ένας τον άλλο, δεν θυμώνομε με τον γείτονά μας αν διασκεδάζει, και δεν του δείχνομε όψη πειραγμένου που, αν ίσως δεν τον βλάπτει, όμως τον στενοχωρεί. Αν, ωστόσο, η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στα δημόσια πράγματα, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους και, μάλιστα, σε όσους έχουν γίνει για να προστατεύουν τους αδυνάτους και όσους που, αν και άγραφοι, είναι ντροπή να τους παραβαίνει κανείς.

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο Κείμενο Θουκυδίδης Ίστορίαι Ζ 39

- Προβάλλεται κατεξοχήν η αρχή της (πολιτικής) ισότητας που υπάρχει σε μια δημοκρατούμενη πόλη. Επίσης παρουσιάζεται ως συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος η δικαιοσύνη. Στη δημηγορία του Αθηναγόρα τονίζεται ο καταλυτικός ρόλος των νόμων, των γραπτών κανόνων δικαίου, στο δημοκρατικό πολίτευμα. Οι νόμοι εγγυώνται και διασφαλίζουν την ισότητα, την ελευθερία και τα δικαιώματα των πολιτών, καθώς εξουδετερώνουν την αυθαιρεσία των ισχυρών, διασφαλίζουν το κοινό συμφέρον και διαμορφώνουν, έτσι, τις συνθήκες εκείνες στις οποίες μπορούν να συμβιώνουν όλοι σε μια πολιτική κοινωνία ως ελεύθεροι και ίσοι. Επίσης, τονίζεται ότι οι πολλοί έχουν ορθή κρίση και, επομένως, μπορούν να ασκήσουν εξουσία, εφόσον διαφωτιστούν.

2ο Παράλληλο Κείμενο Μοντεσκιέ Το Πνεύμα των Νόμων 3.3⁹¹

- Κατά τον Μοντεσκιέ η δημοκρατία εξαρτάται από την (πολιτική) αρετή. Η αρετή συνιστά αναγκαία προϋπόθεση που διασφαλίζει τη σωστή λειτουργία του πολιτεύματος στο οποίο είναι κυρίαρχος ο λαός. Αυτό σημαίνει ότι στη δημοκρατία οι πολίτες επιβάλλεται να είναι ενάρετοι, πράγμα το οποίο ο Γάλλος στοχαστής θεωρεί ουτοπία. Αναμφίβολα, η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας δεν είναι δεδομένη και ανεξάρτητη από κάποιες προϋποθέσεις. Και ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η ευνομία, η ύπαρξη και η εφαρμογή δίκαιων και δημοκρατικά θεσπισμένων νόμων αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις για την καλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Έτσι, για παράδειγμα στην πέμπτη, στην τελευταία και κατώτερη, μορφή δημοκρατίας που αναφέρει ο φιλόσοφος, όταν ο λαός παίρνει αποφάσεις αψηφώντας ή

---

⁹¹ Δες και αυτό: *Επειδή σε ένα ελεύθερο κράτος κάθε άνθρωπος που λογίζεται κάτοχος μιας ελεύθερης ψυχής πρέπει να κυβερνάται από τον εαυτό του, θα έπρεπε ο λαός, εν σώματι, να κατέχει την νομοθετική εξουσία. Αλλά επειδή στα μεγάλα κράτη αυτό είναι αδύνατο, ενώ στα μικρά έχει πολλά μειονεκτήματα, ο λαός πρέπει να κάνει μέσω των αντιπροσώπων του, ότι δεν μπορεί να κάνει από μόνος του*. Μοντεσκιέ, Το πνεύμα των νόμων, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη και Παναγιώτη Κονδύλη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1994, τόμ. Α', σ. 301-302 από τις επισημάνσεις της Τουρνά Χ. (ό.π. σ. 13)

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ο.Π. Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ - 4η & 5η Θεματική Ενότητα

Ι.Π. Αμπελάς, Δρ Φιλοσοφίας - Φιλολόγος

παραβιάζοντας τους δημοκρατικά θεσπισμένους κανόνες δικαίου, η κοινωνία διαφθείρεται, η σταθερότητα και η τάξη απειλούνται (βλ. παραπάνω).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994
- Düring I., *Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994
- Kenny A., *Η Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, Νεφέλη, Αθήνα 2005
- Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή* για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ 2004
- Πελεγρίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999
- Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993
- ΥΠΕΠΘ - ΚΕΕ, *Αξιολόγηση των μαθητών στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία (Γ' Λυκείου – Θεωρητική Κατεύθυνση)*, Φιλοσοφικός Λόγος, Τεύχος Β', Αθήνα 1999
- Τσάτσος Κ., *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1970
- Ψηφιακά Εκπαιδευτικά Βοηθήματα, Αρχαία Ελληνικά Φιλοσοφικός Λόγος, http://www.study4exams.gr/anc_greek/index.php